1344

M. T. B. COLLEGE, SURAT
Manuscripts Library

No. Ref. / Ser. 634

९३

Title: Tarka Prakashika

634

634

तर्कप्रकाशिका Incomplete

Tarka Prakāshikā	Title
	Author
	Editor
	Year, Vols.
	Publisher
634 Begins & Ends abruptly	Remarks

त.दी.न. कस्माने।जन्नोमरीप मंगलसंदेहेन प्रवृत्तिः । व्यभिचारस्य चाचोपि गासद संशच
॥२॥ स्यानुमित्यप्रतिबंधकत्वात् समाप्तिं ... लोकानुमितिः समाप्तिरूपकार्ये लग्ने
ना२ नोतरीयमंगलानुसंधव्यतिरेकव्यभिचारः ॥ मंगलेसतिसमाप्त्यभावश्च
लतने चोगलानां श्रवि प्रसन्त्वा दलेलनो न ...विघ्न ... त्वाहेति ना न्वयव्यभि
चारः । पि...तरवनं ... यामचोपि ... मानुपुरंति ॥ ... श्रुति ...
नः कालोनरभाविफल ... ॥ ... विघ्नध्वंससाध
दारासमाप्ति प्रतिमंगलं हेतुरिति ... ॥ ... ॥ मंगलेविनापि समाप्ति
करोपसमाप्तेर्न तन्त्रता हेतुः ॥ ... रूपा ... वर्णं ... ॥३॥

धा

विद्वानिति पूर्वं वक्षि त्वं प्रकारता व यत् [illegible] निष्ठ [illegible] मङ्गले [illegible] ककन
वमि [illegible] तेन हेतावस्य स्वव्याप्ते तस्या [illegible] पक्षे [illegible] दके त्वे च [illegible]
[illegible] यदभाव इति नियमप्रवृत्ति तस्य [illegible] प्रत्यक्ष व्यापि [illegible] कथा [illegible]
म [illegible] वे कान्वय व्यतिरेकाभ्यां [illegible] निरूपक [illegible] तस्य [illegible]
कारण [illegible] हेतावान्यो हेतुं यात [illegible] प्रत्यक्ष [illegible] त्वं स्याद [illegible]
[illegible] ॥ [illegible] सत्ये विशेषाप्य [illegible] साध्ये विरहा [illegible]
[illegible] इति रेकं [illegible] ॥ [illegible] व्याप्ति [illegible] कत्वे [illegible] इति
[illegible] हशिष्टा [illegible] हेतु [illegible] न सया

धा

स्या

[illegible] सत्याद्येतद्व्याप्तिग्रहपा ऽव्याप्तिर्दोषे गन्ध स्पष्ट ज्ञान्यत्र पृथ्वीसत्त्व वा व्यधिकरण
तया कारणतावच्छेदकं स्वप्रतियोगि चरमवर्णानुकूल कृतिमत्त्व संबंधेन चरमवर्ण
ध्वंसरूपसमाप्तिं प्रति ज्ञानस्य यत्तासंबंधेनाव्याप्तिः प्रत्यासत्त्या हेतुत्वस्याः वरपे व
तद्व्यतयान्मौतरीयसमं गलानुमानाद्व्यभिचार इति वाच्ये ॥ नैयायिकोत्तरीय स
माप्ति मुद्दिश्य शिष्टैस्तद्व्यवहार इति ॥ आशिष्टेन समाप्तेरेवत्त्वेन कारिरीकर्त ॥
॥ न तु तन्मौतरीयसमाप्तेरपि पूर्वस्य ल्लेतु पूर्वमाद्यफलकत्वस्य च तदा मुद्दि
श्य साधारणफलकत्वे ॥ तस्याप्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या कारणत्वेन मौतरीयसमा
प्ति मुद्दिश्यापि मङ्गलकरणादनेः ॥ स्वप्रतियोगि चरमवर्णावच्छेदकतासंबं

[illegible]

...शय

बं.टी.न. ॥२॥ ध्वेन चरयचरणध्वंसरूपसमाप्तिं प्रतिस्वोत्पत्त्यवच्छेदकणीयपत्वासंबंधेन शरीरनि
ष्ठत्वासत्वात्तत्कारणतापाऽवच्छेदकतया नास्ति केशरीरे स्वावच्छेदकतया
मंगलस्य तत्र अन्यविघ्नध्वंसस्य वाभावेन व्यतिरेकव्यभिचाराशंका रखलत्व
संभवः ॥ ननु विघ्नस्थलीयसमाप्तित्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकं तत्र च न व्यभि
चारः ॥ विघ्नस्थलीयत्वं च विघ्नवज्ज्ञातीयशरीरकर्तृकत्वं मंगलजन्यविघ्न
ध्वंसविशिष्टत्वं वा ॥ विशिष्टत्वं च स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्व स्वा
व्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वोभयसंबंधेन जन्यातरीय मंगलजन्यवि
घ्नध्वंसस्य च स्वावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वसंबंधेन नास्ति केसमा ॥राम. ॥२॥

×अन्यविधस्य च विघ्नवज्ज्ञातीयशरीरनिष्ठकृतिजन्यत्वरूपस्य तत्कर्तृत्वे के तस्य दुर्वचत्वात् ४×

तदभावेन तस्याः कार्यतावच्छेदकानाक्रांतत्वात् इति चेन्न ॥ प्रथमे समाप्त्यव्यव
हितपूर्वविघ्नासत्त्वेन तस्य विशेषणत्वासंभवात् ॥ उपलक्षणत्वे तु प्रसंगदुष्ट तीर
समाप्तेरप्युत्तरसमानविघ्नवज्ज्ञातीयशरीरकर्तृकतया व्यभिचारस्य दुर्वा
पृ.वी.६ रत्वात् ॥ द्वितीये तु ॥ समाप्त्यव्यवहितक्षणोत्पन्नध्वंसत्वेन जनितविघ्नध्वंसाव्यवहि
तोत्तरत्वस्यावच्छेदकतयाऽनतुगमात् ॥ कारणस्य कार्यतावच्छेदकानुपगमाच्च ८४
अन्यथा कारीमरणस्यापि स्वविशिष्टवृत्तिं प्रति हेतुत्वस्य सुवचतया कारी
मरणान्मुक्तिरिति श्रुतेर्हेतुत्वपरतयैवोपपत्तौ प्रयोजकत्वपरत्वोपवर्णनस्या
संगत्यापत्तेः ॥ न च तमेव विदित्वेति श्रुत्या तत्त्वज्ञानस्य मुक्तिसामान्ये हेतुत्वे

प्रति ४

म.टी.त. निष्पादनेन तस्य साक्षात्कारणत्वासंभवात् श्रुतेः प्रयोजकत्वमेवेति वाच्यं । तावता परत्व
४ फलितत्त्वज्ञानद्वारा हेतुत्वस्याद्युक्तत्वात् । विघ्नध्वंसद्वारा समाप्तौ मंगलस्येव न
च स्वजन्यतत्त्वज्ञानविशिष्टमुक्तिं प्रति काशीमरणस्य हेतुत्वे अन्ये प्रतीत्या
त घन्यथासिद्ध्या न मुक्तिं हेतुरिति वाच्यं स्वजन्यविघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तिं प्र
ति मंगलस्य हेतुत्वेपि तस्याद्युक्तीरत्वात् । तस्मादन्यथासिद्धतया मंगलेन
समाप्तिहेतुः एतेन काशीमरणविशिष्टमुक्तौ काशीमरणस्य हेतुत्वे इष्टा
पत्तिः तत्त्वज्ञानमद्वारीकृत्य न तद्धेतुरिति स्ववचनापेक्षया परम्याः प्रयोजक
त्वपरत्वमिति निरस्तं तथापि तत्त्वसमाप्तिहेतुत्वबोधकप्रत्यक्षश्रुत्य राम.
४

भावेनोक्तदिशा मंगलेऽन्यथासिद्धेर्दुर्वारत्वादिति न च निर्विघ्नसमाप्यतामिति
कामनया तदाचारात्समाप्तेरेव तत्फलत्वमिति वाच्यं । नास्तिकेन विघ्नध्वंसकामना
येन विघ्नध्वंसकामनयापाऽवश्यकत्वात्तस्यैव तत्फलत्वात् । नहि य[illegible]दृष्ट
पत्तिपन्नेतत्रैव हेतुः चैत्यवंदनादेरपि स्वर्गफलकत्वापत्तेः तज्ज्ञानकामना
तज्ज्ञानस्य भ्रमतया न तथेति वे[illegible]द[illegible]नापि समाप्तिजनकत्वज्ञानस्य भ्रम
त्वमात्रापविचादस्तु भ्रवात् पाकप्रवृत्तिकाले तृप्तिकामनावश्यकत्वेऽपि साध
लार तृप्तौ नैव समाप्तिकामनापाऽन्नुपपत्तेरिति निर्विवादं तत् अतएव नास्तिक
समाप्तिप्रतियोगिव्याप्त्यो चरमवर्णवैजात्यं स्वीकृत्य विजातीयचरमवर्ण

मु०दी०त० ंशसरूपसमाप्तिप्रतिबंधकत्वे हेतुरितिनिरस्तं॥पुरुषविशेषजन्यतावच्छेदकजा
५ तिव्याप्यात्वं न जातिकल्पने प्रमाणाभावात्॥अन्यत्र क्लृप्तत्वाद्यन्यथासिद्धि स
त्वात्॥तस्याश्च ध्वंसस्य वसमाप्तिस्तु अन्यत्र क्लृप्तसामान्यसामग्रीतए
वोपपद्यत॥ इति प्राहुरितिकृतं दूषितं तेन॥ अथैवं संस्कारः अहमस्मादप
कृष्ट इति ज्ञानविशेष एव न संस्कारपदवाच्यस्तत्कुतो लभ्यत इत्यत आह॥
॥परमात्मानमिति॥ ॥परमत्वं च नित्यज्ञानादिमत्त्वेन सर्वोत्कृष्टत्वं॥ तथा
च समानसंविसंवेद्यतयासर्वस्मिन् तदपेक्षयाऽपकृष्टत्वे ज्ञाते सर्वोतःपा
७१ तिनि स्वस्मिन्नपकृष्टत्वज्ञानात् संस्कारनिर्वाह इति भावः॥ नत्वत्र प ॥राम॥ ॥५॥

रममहत्परिमाणवत्वं परमत्वं॥तादृशपरिमाणविशिष्टात्मत्वस्य सापेक्षत्वाऽपक
र्षविशत्वेन नमस्कार्यतावच्छेदकत्वाभावात्॥ यद्यपि नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे
फलावश्यंभाव इति नियमेन सुखस्यापि कारणतावच्छेदकतया सिद्ध
स्यात्मत्वस्येश्वरे स्वीकारे सुखोत्पत्त्यापत्तेः॥ तादृशनियमाभावेपि वात्येना
जनकं यावत्तस्यैव कारणतायाव्याप्यत्वादीश्वरे आत्मत्वं जातिसत्वे
प्रमाणाभावस्तथापि आत्मपदशक्यतया आत्मत्वं जातिस्तत्साधारणी
सिध्यति॥ कार्यतावच्छेदकत्वे कारणतावच्छेदकतया च जातिसिद्धिवदस्य
तिबाधके शक्यतावच्छेदकतयापि जातिसिद्धेः॥ जन्यभावत्वावच्छिन्नकार

पाठ तावच्छेदकत्व
इत्यत्र असति बाधके इति विशेषणोन्नीभावपदशक्यतावच्छेदकतयाऽभावत्वादिजातिसिद्धिः १२

कारणतावच्छेदकतया कार्यतावच्छेदकतया च जातिसिद्धिरित्येवांगीकरणीयं एवं न सुखसमवायि४

॥मे०टी०त ॥६॥

णतानिरूपितकार्यतावच्छेदकतया ध्वंसत्वादेरपि जातित्वापत्या तद्भिन्नेषु ण
स्वभवतो प्रावरणकत्वादित्याहुः स्ताद्विंत्यं० तथा सति विभुपदराश्यतावच्छेदक
तया विभुत्वमपि जातिः सिध्येत्॥ न चेष्टापत्तिः एवंविधानेन जातिकल्पने प्रमा
णाभावादिति कारणतावच्छेदकात्मत्वजातेरीश्वरसाधारण्ये मानाभाव एव
॥वस्तुतस्तु॥ नहि शब्दतावच्छेदकतया जातिसिद्धिरिति भूमोपेनो का नुपप
त्तिरुद्भाव्येत॥ अपि तु सुखसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेन जीवात्मनि सिद्ध
स्यात्मत्वस्य श्रौतात्मव्यवहारबलेन तत्संबंधमात्रमीश्वरे कल्प्यते॥ नित्यस्ये
त्यादिनियमस्य बाधकयोगरूत्वात्॥ अदृष्टरूपसहकार्यंतराभावादेवका ॥राम॥ ॥६॥

कल्पमाणोऽस्ते न तु सत्याऽनीदं स्रभि गंधप्रमाणाभावादि तिभावः॥२॥

र्याभावस्योपपन्नत्वात्॥ अत एव नाजन्यकत्वात् तद्रूपेणैव कारणताकल्पनेन प्रमाण
शून्यत्वप्रयुक्तेश्रुतेरं श्रौतात्मव्यवहारस्येव प्रमाणत्वे नात्येतज्जन्यकसाधारणरूपे
णाविरलत्वकल्पने क्षतिविरहात्॥ न च सुखसमवायिकारणतावच्छेदके द्रव्यत्व
एवातिप्रसक्तत्वेपि आत्मत्वस्येवावच्छेदकत्वे बाधकाभावादिति वाच्यं॥ कारण
त्वानतिप्रसक्तस्येव कारणतावच्छेदकतया गगनादिषु कारणत्वसंबंधक
नाश ल्पने गौरवात्॥ अन्यथा सत्वैश्विहेतुत्वापत्तेः॥ संभवति व्यापकधर्मे कारणता
वच्छेदके व्याप्यकधर्मस्यान्यथासिद्धावपि अतिप्रसक्तेरेव बीजत्वात् तेन स्यात्
द्रव्यत्वेपि तुल्यत्वात्॥ आत्मत्वेन तथात्वेपि श्रौतात्मव्यवहारबलादीश्वरेपि

मु.टी.न. कारणत्वं संबंधस्य कत्वं नीयत्वया व्युतिप्रसक्तेरभावात्. इत्यंशाकाशदशाकालावच्छेदक
॥७॥ त्वमपि तत्र स्यैवेति [illegible] सारे॥ नवीनास्तु॥ नष्टरवपूर्वदेशसंयोगेउत्तरदेशसंयोगोत्प
त्याउत्तरदेशसंयोगेपूर्वदेशसंयोगप्रतिबंधकौ वाच्यस्तत्रंननावं पूर्वदेशत्वेमु
त्तरदेशभिन्नत्वे. उत्तरदेशभिन्नानुरूपपूर्वदेशसंयुक्तस्येवेत्तरदेशसंयोगा
त्वादिकं स्थितत्व॥ तथा चात्मसंयोगत्वेन प्रतिबंधकत्वे त्यायाते. एवं च प्रतिबंधकता
वच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेनात्मत्वजातिसिद्धिः॥ विनिगमनाविरहेण तस्या ईश्वरसा
धारण्यमपि॥ नचैवमेकस्मिन्नीश्वरे एवसा जातिरास्तां [illegible] नत्वनेते पुजीवात्मस्वपि स्थि
तिवाच्यं. एकव्यक्तिकत्वेन तस्या जातित्वासंभवात्॥ नाह शरीरकारेपि प्रत्येकं नी ॥राम॥
धर्म ॥७॥

वमादाय विनिगमनाविरहतादवस्थ्यात्॥ नचात्मनिरूपितत्व[illegible]विशिष्टसंयोगत्वे
न प्रतिबंधकत्वे आत्मनिरूपितत्वसंयोगत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विनि
गमनाविरहेण विजातीयसंयोगत्वेनैव तत्प्रतिबंधकत्वं स्यात्॥ तथा च तत्प्रति
बंधकतापप्रविष्टत्वान्नात्मत्वजातिसिद्धिरिति वाच्यं. संयोगसंबंधेनात्मनोपि
विनिगमनाविरहेण तत्प्रतिबंधकत्वस्य दुर्वारत्वात्॥ नचैवं तज्जातेरी
श्वरस्य गगनादिष्वपि सत्वप्रसंग इति वाच्यं. गगनादीनामीश्वरानति
रिक्तत्वेन तत्साधारण्ये विपक्षनिविरहादिति पुनर्निर्वाच्यलोकः दिशा इति भा
ऽः॥ प्रवक्ष्यति॥ कोतपदस्य वाक्यपतत्वं इत्यनेनान्वयः॥ नमस्कारसिद्धि

वे॰टी॰ नमः पदेनैव संभवेदिप्रणामस्य कर्तव्यापेक्षया पूर्वभावे दर्शिते शिष्यानुग्रहेच्छैवं
८ कुर्वन्निति शिष्यशिक्षार्थमेव स्फोटितेन तन्निर्देशः अवश्रवणेन भक्तिश्रद्धाति
शयोद्योत्पत्ते ॥ भुक्तिमुक्तिमिरित्यनेन भुक्तीनां मुक्तासादृश्यप्रदर्शनेन निर्दो
षत्वं सूचितं · मंजरीपदेन वस्तीयवाक्यावल्लीकोमलत्वं सूचितं · प्रवृत्तिसामा
न्यं प्रति इष्टसाधनताज्ञानस्य हेतुत्वात्प्रयोजनज्ञानं विना कथमेतत्तत्रो पे
प्रवर्तनमित्यतआह ॥ इहेति ॥ मननोपायमात्मनस्तत्त्वज्ञानिरिहलोके २
रिमोक्षसुखोपायमात्मनेतीति योजना · तथा च सकलकामनाविषयीभूता ॥राम॥
पवर्गजनकतत्त्वज्ञानप्रयोजकत्वपादत्वहेतोः न प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति भावः ८

मोक्षसुखोपायत्वेन मुख्यभावप्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वस्य ॥ केचित्तु काशीम
रणादिलोपिश्रवणानधिकारिस्त्रीशूद्रादिलोकस्य मुक्तिसंभवेन तत्त्वज्ञाना भा
वस्य तदभावे प्रयोजकत्वाभावात् · लोकपदं श्रवणाधिकारिलोकपरं तथा चा
खोपायतया श्रवणाधिकारिलोकमुख्यभावे तत्त्वज्ञानाभावस्य प्रयोजकत्व
त्वं व्याख्यानेऽल्पदोषइति व्यावक्षते ॥ तदसत् श्रवणाधिकारिब्राह्मणादीनामपि का
शीमरणादितो मुक्तिसंभवेन तथा विवक्षितेप्यनुपपत्तेर्जागरूकत्वात् · तस्मात्त
त्वज्ञाने मोक्षसुखोपायत्वे स्वाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकमुख्यभावप्रयोज
कीभूताभावप्रतियोगिकत्वमेव वक्तव्यं · तत्र च नोक्तानुपपत्तिः ॥ तथा च लोके

स्वपदं लक्ष्यत्वेनाभिमतमुक्त्यात्मकदुःखध्वंसपरं

मं॰ टी॰ मु॰ ॥ पदं यथाश्रुतमेव । अतएव काशीमरणजन्यमुक्तेर्मननोपायकत्वं तन्नानन्यत्वात् ॥
॥ विमोक्षेति ॥ काशीमरणाद्यद्यपि योऽयं मोक्ष इति निपुणतरमूहनीयं । अत्र स्वसमा
नाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनदुःखध्वंसत्वं मुक्तित्वं । दुःखस्येदा ध्वंसर
नीमपि सत्वे [illegible] नास्मदादीनाम
पि मुक्तित्वापत्तिवारणाय कालीनान्तं । मुक्तानन्त्यदुःखध्वंसस्यास्मदीयदुःखप्रा कं४ मु
गभावसमानकालीनत्वादस्मदादीनां मुक्तात्मनाम पूर्वोक्तत्वप्रसंगोऽतस्स
मानाधिकरणत्वं प्रागभावविशेषणं । न च दुःखासमानकालीनत्वेनैव सा
मंजस्यात्प्रागभावे व्यर्थमिति वाच्यं । यथासन्निवेशेन [illegible]वैयर्थ्याभावात् ॥

व्यतिरेकव्याप्तावखंडाभावघटकत्वेनेत्यर्थः ॥२

मुक्तुत्ववनिया
तिवारणार्थं
प्रागभावप
दमितिकिंचित्

रसमदुःखासति
कालीनदुःखध्वंसे
[illegible]विशेषणविशे
षण[illegible]
त्वस्य

तव्याप्यनतिप्रयोजनकत्वेन स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनदुःखध्वंसत्वमे
व मुक्तित्वमित्यास्तां तल्लक्षणे । ननु स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनदुः
खध्वंसं मुक्तित्वरूपत्वे तस्य नत्वस्योनजन्यतावच्छेदकत्वानुपपत्तिः स्वपदस्य
दुःखध्वंससामान्यपरत्वे पुरुषान्तरीयदुःखध्वंससमानाधिकरणदुःखा
समानकालीनदुःखध्वंसस्येदानीमप्रसिद्ध्यापत्तेः स्वपदस्य तत्तद्दुःखपर ध्वंसं४
त्वे च सामान्यतो मुक्तित्वस्यैकस्याभावेन मुक्तित्वावच्छिन्नं प्रति तत्त्वरूपेन त्वेन
हेतुतायामसंभवदुक्तिकतापत्तेरिति चेन्न । स्वसामानाधिकरण्यकालिकविशे संदुःखं वं नं५
षणतोभयसंबंधेन दुःखवान्यस्तद्भिन्नदुःखध्वंसत्वस्यैव मुक्तित्वावच्छिन्नं प्र
\× त्वरूपत्वात् । अत्र च स्वत्वस्य परिचायकतया नोक्तविकल्पावसर इति । अत्र च तानादौ नित्यत्वकारणायावि
भुसमवेतयोग्यगुणनाश ×/

विरोध

त॰ टी॰ त ॥ १०॥ स्वोत्तरोत्पन्नविशेषगुणत्वेन कारणतया तत एव मुक्तावात्मकदुःखध्वंसे समवेतत्वेन
तत्त्वज्ञानत्वेन हेतुताया मानाभाव इति यदि विभाव्यते तदा दुरितवद्वृत्तिदुरि
तध्वंसत्वमेव मुक्तित्वमवसेयं ॥ न चात्मदुरितानुत्पादात्मदुरितवद्वृत्तिदुरितध्वंस
त्वस्यार्थसमाजग्रस्तत्वात्तदवच्छेदकत्वमिति वाच्यं प्रमाणाभावस्यैवा
र्थसमाजग्रस्तधर्मस्य कार्यतानवच्छेदकत्वे बीजतया प्रकृते मुक्तितत्त्वज्ञानका
र्यकारणभावबोधकवेदस्यैव बीजत्वेनार्थसमाजग्रस्तत्वेऽपि कार्यतावच्छे
च्छेदकत्वे बाधकाभावात् ॥ न च सुखदुःखाभावयोरन्यतरस्यैव पुरुषार्थत्वे
न मुक्तेः पुरुषार्थत्वप्रसंग इति वाच्यं ॥ बलवद्द्वेषविषयाभावत्वेन पुरुषार्थत ॥ राम ॥ १०॥

दवकाले भिन्नक्रमः । विदित्वेत्यर्थः । अनीत्यस्य व्यवहितान्वेतिसत्राव व्यवहितस्यैनीत्यस्यान्वयः । आस्येत्येनीत्यर्थः ।
स्य दुःखाभाववद्दुःखजनकदुरितध्वंसेऽपि संभवादिति ॥ ननु तथा काशीमरणा
न्मुक्तिरिति वाक्येन काशीमरणस्यापि साक्षान्मुक्तिहेतुत्वप्रतिपादनात् मुक्तिं प्र
तेन वपि च प्रति तत्त्वज्ञाने हेतुत्वे व्यभिचार एवेति चेन्न । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः
पन्था विद्यतेऽयनायेति श्रुत्या तत्त्वज्ञानस्य मुक्तिसामान्यप्रति पूर्वमावेदितेति का
शीमरणस्य तत्त्वज्ञानद्वारा मुक्तिप्रयोजकत्वमित्येव तदर्थत् ॥ सगुणकर्वेतर
त्वन्यथानयोः परस्परजन्यमुक्तौ व्यभिचारेऽतोऽभयत्राप्यव्यवहितोत्तरत्वनिवेशो पर
ऽवश्यकात् ॥ न च काशीमरणस्य तत्त्वज्ञानं प्रति हेतुत्वेऽपि श्रवणादिजन्यतत्त्व
ज्ञाने व्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशोऽविशिष्ट इति वाच्यं ॥ ग

प्र.टी.न. णमरणादिजन्यतत्त्वज्ञाने व्यभिचारवारणाय श्रवणादिजन्यतावच्छेदककोटा
॥११॥ वव्यवहितोत्तरत्वनिवेशस्य भवतोप्यावश्यकत्वात्. श्रवणादिजन्यतत्त्व
ज्ञाने व्यभिचारवारणाय काशीमरणादिजन्यतावच्छेदककोटावव्यवहि
तोत्तरत्वनिवेश इति तन्निवेशस्यैकधैव संभवात्॥ एवं च तैः काशीमर
णजन्यमुक्तौ व्यभिचारभियात्त्वज्ञानजन्यतावच्छेदककोटावव्यवहितो
त्तरत्वनिवेशः इत्युभयत्राव्यवहितोत्तरत्वनिवेशावश्यकत्वे नातिगौरवमि
दिति॥ नन्वेतयापुमान्याम्येव पक्षाभ्यां यथा खे पक्षिणां गतिस्तथैव ज्ञा
नकर्मभ्यां प्राप्यते शाश्वती गतिरित्यनेन कर्मणां मुक्तिहेतुत्वप्रतिपाद राम ॥११॥
एवं तत्त्वज्ञानजन्यमुक्तौ व्यभिचारवारणाय काशीमरणजन्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वस्य निवेशः

ज्ञानस्य

नात्र कथं तत्त्वज्ञानस्यैव मुक्तिहेतुत्वमिति चेन्न॥ तस्य तत्त्वज्ञानप्रतिबंधकाधर्म
ध्वंसद्वारा तत्त्वज्ञाने एवोपक्षयात्. ननु मुक्तिं प्रत्येव साक्षात्तस्य हेतुता॥ नान्यः
पंथा विद्यतेऽयनायेति श्रुतिविरोधात्. तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदि पुरुषार्थ मः
षंति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेनेति श्रुतिविरोधाच्च॥ किं च यत्याश्रमविहितक गृहस्थाश्रमः
र्मणामेव हेतुत्वे गृहस्थस्यामुक्तत्वप्रसंगः कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनका
दयः॥ श्राद्धकृत्सत्यवादी च गृहस्थोपि हि मुच्यत इति गृहस्थस्यापि मुक्तिश्रवणात्
गृहस्थाश्रमविहितकर्मणामेव हेतुत्वे च यतेरमुक्त्यापत्तेर्निरासाय मोक्षसुखो
पायमित्यत्र मुख्यत्वेत्युक्ते, एवं तर मोक्षासाधारणकारणकर्मेत्यर्थः॥ मुक्ति
कत्वप्रसंगात्. नहि मुक्तौ वैजात्यमस्ति येनोभयोरपि हेतुत्वमुपपादनीयमिति. अत एव काशीमरणस्य कर्मणां वा साक्षान्मुक्तत्वर

एवं काशीमर णादितत्त्वज्ञानमो क्षसाधारण कारणीभूतदे वतादृष्ट

वे.टी.त.
।।१२।।

त्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वं वा असाधारणकारण[redacted]त्वं ।। तेन प्रागभावा
दीनां न तच्छक्तित्वेन हेतुत्वेऽपि न क्षतिरिति दिक् ।। नन्वात्मा शरीरादिभ्यो भिन्न इत्याका
रकेन तत्त्वज्ञानमिदानीमपि संभवति तत्कथं न मुक्तिरित्यत आह ।। मननोपायमिति ।। म
ननमुपायोपयेत्यर्थः ।। तथा च श्रवणमनननिदिध्यासनप्रयोज्यतत्त्वज्ञानमेव
मुक्तिहेतुः ।। तच्चेदानीं संभवतीति भावः ।। यद्यपि श्रवणोपायमित्येव वक्तुमुचितं ।। तथापि ३४
मननोपायमित्युक्तं ।। युक्तिभिरनुचिंतनं मननं ।। साधकबा
धकप्रमाणोपन्यासरूपयुक्तिः ।। श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिरिति स्मर
णात् ।। श्रुतस्यार्थस्य नैरन्तर्येण दीर्घकालमनुसंधानं ।। तत्त्वज्ञानमित्यर्थः ।। नीलेद ।।स्मर
।। निदिध्यासनमिति बोध्यं ।। तदिति ।। १ ।।र:

पदीक्षुर

रः सच्चमानो त्यादौ सर्वनाम्नोऽनन्तीलाद्युपस्थापकत्वं किंतु मुख्यविशेष्यस्यैवेत्यतः अनादि इ
दीपस्थितत्वज्ञानस्यैवोपस्थापनात्मे तु तन्मननमित्यर्थः ।। मननस्य मुख्यविशेष्यतया
पूर्वमनुपस्थितत्वेन तद्बोधासंभवादित्यवधेयम् ।। प्रमाणाधीनमिति ।। ।। प्रमाणाधीने
प्रयोज्यमित्यर्थः ।। श्रवणादिप्रयोज्यप्रमात्मनि इतरभिन्नत्वमिव हितत्वज्ञानं तच्चेनेतर सीन४
पदार्थतत्त्वज्ञानं विना न तु प्रमाणज्ञानं विना प्रमेयव्यवस्थितिः प्रमाणतत्त्वज्ञानीयत्वादि धीन५
ति प्रमाणनिरूपणमावश्यकमिति भावः ।। यद्वा तत्त्वज्ञानस्य मननद्वारा प्रमाण
धीनत्वस्वनाप मनननोपायमित्युक्तं ।। वस्तुतस्तु अहप्रव्यवहितोपस्थितविशेषण
स्यापि तेषु चेन परामर्शदर्शनात् ।। अव्यवहितोपस्थितमुख्यविशेष्यमात्रोपस्थापक पर
त्वनियमस्य लौकिकत्वं । तात्पर्यस्य नियामकत्वाच्चनोक्तातिप्रसंगः ।। एवं च तच्चे मनन

त॰दी॰ त
प्र
निरूपणम्
माणलक्षण

नेत्यर्थः॥ साधकबाधकप्रमाणोपन्यासरूपयुक्तिभिरनु-चिंतनरूपमननस्यप्र
माणस्यानेन विनाऽसंभवादिति भावः॥ प्रमाणं निरूपयति॥ ॥लक्षणस्वरूपादिप्रका तरेर
रकवर्तमानं विषयीभूतं प्रमाणमित्यर्थः॥ ॥ प्रमाणेन निरूप्यते इत्य
र्थः॥ ॥प्रमाकरणं प्रमाणं॥ अत्र प्रमाणपदवाच्यत्वं लक्ष्यतावच्छेदकं प्रमाकर
णत्वं च लक्षणं नातः प्रमाकरणत्वरूपेण लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकयोरभेदाप
त्तिः यथा च तयोरभेदे नेष्टापत्तिस्तथा विवेचनीयमुपरिष्टात् ननु प्रमाकरण
मिति विहाय प्रमायाः करणमित्युक्तौ किं बीजमिति चेन्न॰ लक्षणवाक्यादशा
र्थबोधस्यैव लक्षणत्वेन प्रमानिरूपितकरणत्वस्य लक्षणत्वे त्वाभाव
तयोक्तेः अन्यथा तत्पुरुषपूर्वपदलक्षणयाप्रमासंबंधभिन्नकारणमि राम॰
१३

त्यर्थलाभे इतरभेदानुमाने हेतौ वैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वात् उक्तं च लक्षणैवाक्य
तात्पर्यविषयीभूतार्थस्यैव लक्षणत्वोपगमेन प्रमानिरूपितकरणत्वप
वतात्पर्येणानस्यैव हेतुत्वोपपादने तु प्रयासगौरवमिति वस्तुतः प्रमा
करणमित्यत्र भेदेनान्वयस्य निराकरणाय प्रमायाः करणमित्युक्तिः असा
धारणधर्मो लक्षणं यथा सास्नाशृंगवती गौरिति सास्नावत्वमात्रे सर
टशृंगवत्वमात्रे मतिव्यादौ अतिव्याप्तिरिति सास्नाशृंगवत्वविशिष्टधर्मो ल
क्षणं तद्विशेषवृत्तित्वे सति सकलतद्वृत्तित्वे असाधारणत्वं शृंगवत्व
गगनादिस्वरूपवत्वादेर्नो लक्षणत्वं वारणाय सत्यन्तं तद्वृत्तित्व सा

यासंभवाख्यादोषानिराक्रियंते अलक्ष्येलक्षणगमनमतिव्याप्तिः यथा शृंगवती गौरिति लक्ष्यैकदेशेलक्षणस्यावर्तनम्
कृत्स्ना
प्र.टी.त कल्याने यथायथं सन्निवेशः तदिदमुक्तं लक्षणे तान्येव दूषणानि याद्यानि यैः परे र
१५ तिव्याप्त्यसंभवाख्याति: यथा गौः शिति लक्ष्ये क्वाप्यवर्तनमसंभवः यथैकशफो गौरि
ति इत्थं चात्र छिदिक्रियाकरणे कुठारादावतिव्याप्ते वीरणाय मापदोपादाने
दोषदुष्टचक्षुरिंद्रिये भ्रमात्मकज्ञानकरणत्वादतिव्याप्तिरतः प्रपदं प्रमा प्रमा४
णमित्युक्तौ चक्षुरिंद्रियेऽव्याप्तिरतः प्रमाकरणमिति विशिष्टोपात्ते ननु दो
षदुष्टचक्षुरिंद्रियेणापि कदाचित्प्रमाजननात्तत्र प्रमाणव्यवहारोऽक्षतस्तद
व ननु दुष्टत्वादशायां तादृग्व्यवहारापत्तिरिति वाच्यं नहीदं कालघटितलक्षणं राम०
ये १५

नतस्मिन्काले आपत्तिः स्यात् किंतु तदिंद्रिये आपादनीयं तच्च दोषशून्यतादशा नु
यामिष्टापत्तिरिति चेन्न यत्र घर्षणादिना खंडचक्षुरुत्पन्नं भ्रममेवोत्पाद्य नष्टो शो
पि तत्र प्रमायाश्चाजनकेनापि प्रमाणव्यवहारस्यास्वीकारादतिव्याप्त्यापत्त्या
प्र पदस्यावश्यकत्वात् दोषवशेनान्यदीयेदं तस्यैवमानसंभवेन सर्वा
शे भ्रमस्यापि संभवात् यदि च सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रांतं प्रकारे तु विपर्यय इति
नियमात् सर्वांशेन भ्रमसंभवस्तथापि तद्धर्मसादायेन प्रमाणव्यवहारा
त्पत्तेः शंखइति भ्रमजनके पीतत्वांशे प्रमात्वावारणाय तत्तत्प्रमात्वेनाभावप्र
पदस्यावश्यकत्वात् अनुभवस्यापि स्मृतिरूपत्वेन करणत्वादतिव्याप्तेश्च
संस्कारद्वारा

न्दी.न. १५ प्रपदमिति ननु विशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वात्प्रमाज्ञाने विनाकथं
प्रमाकरणत्वज्ञानमत आह ॥ ॥प्रमा चेति॥ यद्यनुप्रमात्वं यथार्थज्ञानत्वं तथा च स्मृ
तेरपि प्रमात्वेन तत्करणेऽनुभवे प्रवृत्तोपादाने व्यतिव्याप्तिरतादवस्थ्यमित्यत आह ॥ ॥प्रमा तओर
त्व४ चेति॥ तथा च अनुभवघटितप्रमात्वस्य स्मृतावसत्वेन न तत्करणेऽनुभवेऽति
व्याप्तिरिति भावः अत्र चानुभवत्वस्यैव प्रमात्वरूपत्वेऽतिव्याप्तिः यथार्थत्व प्रमे
स्यैव तद्रूपत्वे च स्मृतावतिव्याप्तिरित्युभयोपादानं ननु प्रमात्वस्यानुभवघटित
त्वे प्रमाणत्वाभावः न चेष्टं प्रमाकरणतयानुभवस्य प्रमाणत्वोपपत्तिः इष्ट
त्वात् अनुमित्युपदमिति शाब्दमिश्रप्रमितिकरणत्वेन चैविध्यं जनाभवि भागाद्या प्रत्य:
स्मृतिस्मृतेः प्रत्यक्ष
२५

घातोपीत्यत आह ॥ यदाहुरिति ॥ मानमिति ॥ मानमित्यादि यथार्थानुभवो मानमन
पेक्षतयेष्यत इति यावत् ॥ मानं तु प्रमानमिति प्रमितिरिति यावत् ॥ अनपेक्षत
याऽन्तरप्रामाण्यानधीनप्रामाण्यकतया स्मृतेः प्रमात्वे हि अनुभवप्रमात्वाधी
नमिति स्मृतेरप्रमात्वमित्यर्थः ॥ यदस्याधारणेसहकार्यासाधमनो वा हि गौरवं प्र
योजनं यति तस्यैव प्रमाणान्तरत्वमिति नियमेनानुभव सहकारेण मनसः स्मृति
रूपप्रमाजनकत्वादनुभवस्य प्रमाणान्तरत्वापत्तिरतः स्मृतिव्यावृत्तमेवानुभ
वत्वघटितं प्रमात्वमवश्यं वाच्यं ॥ एवं प्रत्यक्षानि विषयानुमितिमिति शानिति मनि
वेश्य प्रत्यक्षोपमिति शाब्दमिश्रप्रमितिकरणत्वेनानुभवस्यानुयानेवंत भीवापत्तिः

त्प्रकारकत्वस्य सत्वात्तत्रापि प्रमात्वापत्तिरिति भावः · तद्वद्विशेष्यकत्वोक्त
च्छेदेन तत्प्रकारकं ॥२

वतर

भ्रे·टी·त· विनिगमनाविरहादिति भावः तद्वतीति तद्वद्विशेष्यकत्वे सतीत्यर्थः न चैवं वह्निमज्ञा
१८ पुंजके हिमोऽयं नाप्तुं जीवनीति विपरीतभ्रमे वन्ह्यप्रकारके वह्निविशेष्यकत्वस्य
ज्ञानेऽपि वह्नित्वस्याविवक्षितत्वात् · तद्वन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठ
मिति प्रकारताशालित्वं तन्निष्कर्षः तथा च तत्संबंधावच्छिन्नतद्वन्निष्ठविशेष्य
तानिरूपिततत्संबंधावच्छिन्नतन्निष्ठप्रकारताशालिज्ञानत्वं तत्संबंधा
कप्रमा२ वच्छिन्नतत्प्रकारत्वमिति फलितं · तत्संबंधावच्छिन्नत्वं दलनिवेशात्
तेन संबंधेन तादृशरहितेऽपि कालिकादिसंबंधेन तद्वत्वस्य सत्वेऽपि न भ्र
मेऽतिव्याप्तिः ॥ एवं रजतत्वसंयोगसंबंधेन रजतत्वप्रकारकज्ञानस्या· दास
१८

विसमवायसंसर्गकरजतत्वप्रमात्वापत्तिरित्युभयत्र तत्संबंधावच्छि
न्नत्वनिवेशः लक्ष्ये लक्षणं ग्राहयति ॥ शुक्तिहीति ॥ ॥ तद्वतीति रजतत्व
वति · तदवगाही · रजतत्वावगाही · लक्ष्ये लक्षणसत्वप्रदर्शनव्या
जेन तद्वतीत्यस्य व्यावृत्तिमाह ॥ शुक्ताविन्यादिना तद्वतीति न रज
तत्ववतीत्यर्थः किंतु रजतत्वाभाववतीति रजतत्वावगाहित्वात् भ्रम इ
ति भावः एतेन तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानं भ्रम इति भ्रमलक्ष
णोक्तिरिति ननु वृक्षः कपिसंयोगीति ज्ञानस्यापि मूलावच्छेदेन
संयोगाभाववति संयोगप्रकारकत्वात् भ्रमत्वं स्यादिति चेत् · प्रतियोगि

व्यापत्तिः २

प्र॰टी॰त॰ ॥१२॥ व्यधिकरणतदभाववत्त्वस्य विवक्षितत्वात् । वृक्षे कपिसंयोगाभावश्चेन्नवृत्तिर्योगिव्यधि-
करणमिति नानुपपत्तिः ॥ न चैवं मूले वृक्षः कपिसंयोगीति ज्ञानस्य प्रमात्वानुपपत्तिरि-
ति वाच्यं । तत्रावच्छेदकांशे एव भ्रमत्वांगीकारात् । नतु संयोगांशेऽपीति ॥ ननु तत्प्रका- तद्वति ३
रकज्ञानत्वस्यैव प्रमात्वरूपत्वे संशयेऽतिव्याप्तिरतो निश्चयत्वघटितमेव तद्वाच्य-
मित्याशयेनाशंकते ॥ नन्वेवमिति ॥ ॥ एवं निश्चयत्वाघटितस्यैव प्रमात्वरूपत्वे ॥ र-
जतत्वांशे इति ॥ एकधर्मिकविरुद्धनानाकोटिकज्ञानं संशय इति रजतत्वसंशा-
ये रजतत्वरजतत्वाभावौ कोटी । तत्र रजतत्वाभाववति रजतत्वाभावप्रकार-
भा॰ कत्वाभावाद्रजतत्वांशे प्रमात्वेऽपि रजतत्ववति रजतत्वावगाहित्वात्तदंशे

१३

प्रमात्वमिष्यते एवेति भावः ॥ निश्चयत्वाघटितमेव प्रमात्वमित्यत्र प्राचीनसंमतिमाह
तद्वतीति स्मृतिव्यावर्तनायानुभवत्वघटितं परमेगीकुर्वंति ॥ तेनैव संशयव्यावर्तने-
ऽपि निश्चयत्वघटितमपीति भावः । आशंकते यत्त्वेति ॥ केचित्तु न्विति त्वपाठः कपिसंयोगर-
हिते वृक्षे कपिसंयोगवत्त्वाभावात्प्रमात्वसंभवेऽपि सत्त्वतः कपिसंयोगवति वृक्षे इति
तत्रापि मूलावच्छेदेनापीत्यर्थः । वृक्षः कपिसंयोगीति प्रत्ययस्य प्रमात्वे विवादा-
न्मूले इति । मूलावच्छेदेनापि तत्तोपननादिसंयोगस्य सत्त्वात् मूले वृक्षः [illegible] से
योगीति प्रत्ययस्य प्रमात्वे सर्वसंमतमस्त्येवेति । अवच्छेदकत्वप्रत्यापत्तु ॥
कपिसंयोगाव्यवच्छेदकत्वप्रत्ययस्तु न तथा न प्रमा । तस्य मूले स्यात् तदनवच्छेद-
कपिसं१ कत्वात् । अग्रावच्छेदकत्वात् । कपिसंयोगवति वृक्षे कपि[illegible]संयोगप्रकार-
नकपिसंयोगसत्त्वेप्रमात्वेऽप्रत्यापत्तिरतः शाखावच्छेदेनेति । सावधारणे शाखावच्छेदेनैव न तु मूलावच्छेदे ५

=संस्कारत्वेन तत्र अन्यत्वे स्मृतित्वस्य जातित्वमेतत्रापि संस्कारत्वेन जनकतायां मानाभावेन संभवति तस्य जातित्वं ३

मुं.दी.जा.॥ कत्वात् कपिसंयोगे तु प्रमात्वमेव अनुभवे च दकत्वं वृत्ति अनुभवच्छेदकत्वं कारक
॥२८॥ त्वाभावो न तदवच्छेदकत्वमिति भावः॥ ननु स्मृतिभिन्नज्ञानत्वमनुभवत्व
मित्यत्र संस्कारजन्यत्वमेव स्मृतित्वं वाच्यं तेन प्रत्यभिज्ञायां नातिप्रसक्तमनुग
ते दुर्वचत्वे संस्कारजन्यत्वघटितत्वाद्गुरुतरं लक्षणं स्यात्॥ यदि च स्मृतित्वं जाति
स्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैव वक्तव्यत्वे गौरवमिति विभाव्य [illegible] तदा
अनुभवत्वमपि जातिस्तादृशि वृत्तत्वमेव लक्षणमास्तां कृतं [illegible] तावता [illegible]
प्रेत्याशयेनाह॥ जातिविशेषो वेति॥ नन्वनवस्थानेमत आह॥ अनुभवत्वमिती
ति॥ अनुगतप्रतीतेरनुगतधर्मं विनानुपपत्तेरनुगतधर्मोऽभ्युपेयः॥ तस्य ॥राम॥
ओ१ चोपाधिरूपत्वे गौरवाज्जातित्वमेव स्यादिति भावः॥ आ [illegible] ऽनुगतप्रतीत्याऽ ॥२८॥

भावत्वरूपजातिसिद्धावपि न स्तो बाधकं विनेति। तत्र तु जातिबाधकस्यैव स
त्त्वात्॥ नित्यानेकसमवेतस्यैव जातित्वादिति भावः॥ तथा चोक्तं॥ व्यक्तेरभेदस्तु
ल्यत्वं संकरोऽथानवस्थितिः॥ रूपहानिरसंबंधो जातिबाधकसंग्रहः॥
॥व्यक्तेरभेदः॥ स्वाश्रयव्यक्तेरैक्यं॥ यथा आकाशत्वादि॥ व्यक्तेस्तुल्यत्वं॥ अ
न्यूनातिरिक्तव्यक्तिकत्वं। यथा घटत्वकलशत्वादि। परस्परात्यन्ताभावस
मानाधिकरणयोर्धर्मयोरेकत्र समावेशः संकरः॥ यथा भूतत्वमूर्तत्वा
दि। अनवस्था। यथा जातित्वादि॥ विशेषत्वे स्वीकारे रूपहानिः रूपस्य ल जातिर
क्षणस्य साक्षात् [illegible] समवेतत्वे सति सामान्यरहितत्वरूपविशे

प्र॰ टी॰ त चलक्षणस्य हानिः विशेषणत्वरूपव्याप्ते रेवेतरव्यावर्तकत्वात्स्वतएव व्यावर्तकत्वेन रू ६
२९ पविशेषस्वरूपहानिरिति भावार्थः अस्मेवेषः असमवेतत्वे यथारूपगुणीवादिमत्त्व
दीतिकेचिन्नु स्मृतौ व्यभिचारवारणाय विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि अनुभवत्वस्ये
वविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयजन्यतावच्छेदकत्वमुपेयं तथा च त
न्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेनानुभवत्वं जातिरित्याहुः अत्र च स्वर्गोपन्तु
मिति शब्दबोधानंतरं स्वर्गादिकमनुभवामीति प्रतीत्यापत्तेः साक्षात्कार
त्वमेवानुभवामीति प्रत्यक्षविषयत्वमिति नतादृशप्रत्यक्षविषयतया प्रत्यक्षा
नुभवत्वमर चतुष्टय१ दिसाधारणतन्निसिद्धिः तदपि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयजन्य राम॰ २९

तावच्छेदकतया तत्सिद्धिरिति तदपि न नित्यव्यावर्तनाय जन्यानुभववृत्तिमेव वैजा त१
त्यावच्छेदकमुपेतव्यं तत्र जन्यत्वं ध्वंसप्रतियोगित्वं प्रागभावप्रतियोगि
त्वं कालिकसंबंधेन घटादिमत्त्वं वेति निर्विकल्पकसाधारणतया जन्यप्रत्यक्षमात्रवृ
त्तिवैजात्यमेव कार्यतावच्छेदकं वाच्यं तथा च कुतः सकलप्रत्यक्षादिसाधार
णानुभवत्वजातिसिद्धिरित्याशयमसंदावेशेन प्रमाकरणत्वघटकेकरण
त्वे लक्षणघटि व्यापारवदिति कृपालेति तत्राप्यसाधारणकारणत्वस
त्वादिति भावः असाधारणेति असाधारणत्वं च कार्यतावच्छिन्न
र्यतानिरूपितकारणतो प्रयत्वं ईश्वरज्ञानस्य तूपादानप्रत्यक्षविषया
कार्यतावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुत्वान्नाति व्याप्तिरिति भावः ननु कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति

तर्क-ग्र. यैतानिरूपितकारणताशून्यत्वेन तत्तयास्तति कार्यमात्रं प्रति कालस्य हेतुत्वेन का
२० लोकाधिविध्यावच्छेदकादीनामपि कार्यमात्रं प्रति हेतुतयाऽप्रसंगव्यापत्तेरिति
ननु२ ध्येयं फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणं अत एवात्मान ज्ञानकरणं न स्य
नित्यत्वेन फलायोगव्यवच्छेदाभावादित्यपि प्राचीनसंकेते वाच्यमिति ॥ एवंवि
धलक्षणकरणे ॥ व्यापारस्य सत्त्वादिति ॥ नन्वज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति असाधा
रणकारणत्वाश्रेत्यपि द्रष्टव्यं ॥ ज्ञाते न्वात्वे सतीति ॥ तत्कोन्याः त्वस्य फलेपिस
त्वात्तज्जन्यजनकं इति ज्ञाते न्यजनकं स्वेश्वरज्ञानादावपि सत्त्वात्तेकान्य
त्वे सतीति स्यादेवेति सहकारिविरहे फलायोगव्यवच्छेदस्यासंभवात्तत्स राम २०

हकारिसमवधाने फलायोगव्यवच्छेदस्यात्मन्यपि सत्वेनत्व न्यतेप्याते इ
ति भावः ॥ नन्वेकस्यैव कर्तृत्वकरणत्वस्वीकारे कर्तृकरणयोरिति नानाविधव्य
वहारोऽनुपपन्नः व्यवहर्त्तव्यभेदस्यैव व्यवहारभेदनियामकत्वादित्यत आ
हेउपाधीनामितितथा चोपधेयसं[?]करे प्युपाधेरसंकरादिति न्यायेन व्य
वहर्त्तव्याभेदेपि व्यवहर्त्त व्यतावच्छेदकभेदादेव व्यवहारभेदः यथा
घटरूपव्यवहर्त्तव्याभेदेपि घटत्वद्रव्यत्वादिरूपव्यवहर्त्त व्यतावच्छे
दकभेदादेव घटो द्रव्यमित्यादिव्यवहारभेदः एवं पाचक पाठकादिव्यवहा
रभेदोपीति भावः अत एवेति एकस्यैव कर्तृत्वकरणत्वस्वीकारादेवेत्यर्थः ॥ अ
श्यामनः१ त्रव करणत्व [redacted] स्वीकारादेव न्यतीयेति तृतीयायाः करणत्वार्थकत्वादिति

तर्क॰प्र॰ भावः॥ अङ्गीकृत्यस्वरसोद्भावनेन तद्भिन्नं तु सर्वत्राखण्डोपाधेरेवानु
२२ गतप्रतीतिविषयत्वे सखण्डोपाधेरवच्छेदत्वमेवेति न च कर्त्रादि [redacted] व्यापा
रकरणत्वनिर्वचनानुपपत्तिः तस्याखण्डोपाधिरूपत्वमेवेन्यायादिति
वाच्यं तस्य तत्साधारणत्वे व्यक्ततेः व्यवहारभेदस्य व्यवहर्तव्यतावच्छेदक
भेदादेवान्यत्राभ्युपेयत्वादिति। नन्वेवं व्याप्तिमतः प्रमाणत्वापत्तिरिति चे
न्न॥ अनुभवत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नप्रमाविषयकार्यतानिरूपितकारणता
शालित्वे सति व्यापारवत्त्व [redacted] स्य प्रमाणत्वरूपत्वेनातिप्रसङ्गमानेन तदसम्भ
वात्॥ यत्तु तयोर्भिन्न [redacted] चाक्षुषत्वस्यालोकेऽन्य [redacted] तावच्छेदकत्वादालो
केऽतिव्याप्तिः जन्यत्वावच्छिन्नेत्यत्रावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशे आवश्य राम
२२

कः इत्थं च जन्यत्वावच्छिन्ने प्रत्यक्षत्वेन हेतुतया लिङ्गजातेरवच्छेदककोटि
साम॰ प्रविष्टैकार्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वाभावात् तदेवावारको
द्वि॰ २ ऽनुभवत्वव्याप्येति कोपादेयमिति। तन्न। तत्पक्षे नित्यवृत्तिधर्मस्याधिक
र्यतावच्छेदकत्वोपगमे सामान्यावच्छिन्ने प्रत्यक्षात्मत्वेन हेतुतया सामान्यलग
रणाद्यतदवश्यकत्वादिति चार्वाकमते प्रत्यक्षस्यैव प्रमाणत्वात् तन्मदाने मते हा४
चानुपलब्धेरपि प्रमाणत्वात् तन्निरासाय चतुर्विधमिति नेति। चतुर्विधप्र
नव माणमध्ये इत्यर्थः। प्रथमोद्दिष्टं प्रत्यक्षप्रमाणं लक्षयति साक्षात्काररूपेति। साक्षा
त्कारेति। अनुमानादावतिव्याप्तिवारणाय। साक्षात्कारि प्रमेत्युक्ते साक्षात्कारस्य प्रमे
तिभ्रमः स्यात्। साक्षात्कारिप्रमेत्युक्तावपि तत्प्रत्यक्षरूपेति। इयं साक्षात्कारो

तर्कं·प्र० मीतिप्रतीतिः इंद्रियेति। तथा च न साक्षात्कारत्वं रूपजातिसिद्धिरिति भावः नो
नमात्रस्येति तथा च मनोरूपेंद्रियजन्यत्वस्यानुमित्यादावपि सत्वेन तत्र जातिसा
२२ क्षात्कारो मीतिप्रतीत्यापत्तिरिति भावः नन्विंद्रियत्वावच्छिन्नजनकतानिरूपित
जन्यत्वमेव विवक्षितं यः मनसस्तु मानसं एव हेतुत्वेनानुमित्यादिकं प्रति तु मनस्त्वे इंद्रियत्वेन ७
नेत्यरुचेराह इंद्रियाप्रतीतावितीइंद्रियत्वाप्रतीतावित्यर्थः तथा चेंद्रियत्वज्ञा
नेविना तद्घटितधर्मज्ञानाभावात् तादृशधर्मस्यावच्छेदकत्वसंभवइति भावः
वस्तुतस्तु साक्षात्कारत्वरूपजात्यभावे इंद्रियत्वेन कार्यकारणभावो [redacted]
असंभवि तथा इंद्रियत्वेनैंद्रियजन्यताशालिज्ञानेत्वमेवानुमित्यादिव्यावृत्ते
तदिषयद्रत्यत आह इंद्रियेति। इंद्रियाज्ञानेपीत्यर्थः तथाप्रतीतेः साक्षात्क राम
२जन्यत्वस्य साक्षात्कारत्वसंभवो नेत्यपव कारणीयं वदंतु ननु इंद्रियनिरूपितविषयतासंबंधावच्छिन्न २२
रूपता।

इंद्रि ने रोमीतिप्रतीतेरित्यर्थः एतेन सानाकारत्वकं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्यपि निरस्तम्। तद्दृष्टोनेपितत्प्र
तीतेः स्वरूपमानत्वात्। अव यथा प्रत्यक्षत्वादिज्ञानेरपि [redacted] ना स्याविषय इत्यत आ
ह जातीति। अनुगतत्वादिति। अनुगतप्रतीतेश्चानुगतधर्मं विनाननु [redacted] पपत्तेरिति भा
वः ननु यत्नीभावात्तेन तरसाक्षात्करोमीत्यप्रतीतेर्लौकिकविषयतायास्तद्धंजनकत्वेना
वच्छेदकत्वाल्लौकिकविषयताशालिज्ञानत्वमेव साक्षात्करोमीतिप्रतीतिविषयः
एवमनुगतप्रतीत्यैव जातिसिद्धौ विभुर्विभुरित्या[redacted]नुगताकारप्रतीत्या विभुत्वरूपजा
तिसिद्धिः स्यात् किंतु कारणतावच्छेदकतया कार्यतावच्छेदकतया वा जातिसिद्धिः
नचात्र तत्संभवति। नचेंद्रियत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकतं
यात सिद्धिरिति वाच्यं। इंद्रियत्वस्य [illegible]कात्। इंद्रियनिष्ठैकत्वे पृथक्त्वेपि स्वीक २१
त्वविज्ञानीयेकत्वं रूपस्यतस्य [illegible] संभवेपि कार्यमात्रवृत्तिधर्मस्यैव कार्यतावच्छेदक

जन्यत्वस्य

तर्कसं·प्र· २३ त्वेन साक्षात्कारत्वस्य [redacted] नित्यवृत्तितया जन्यतावच्छेदकत्वाभावात्· जन्यत्व
निवेशे वैयर्थ्ये, स्वप्रतियोगित्वप्रागभावप्रतियोगित्वादिविकल्पग्रासेन निर्वक्तुम
शक्यतया जन्यसाक्षात्कारमात्रवृत्तिवैजात्यं स्वीकृत्य तस्यैव जन्यतावच्छेदक
त्वावश्यकतया तेन साक्षात्कारत्वप्रविष्टतया साक्षात्कारत्वरूपजातिसिद्धिः एवं चा
क्षुषस्पार्शनादौ विशिष्य चक्षुरादीनां हेतुत्वावश्यकतया तादृशसामान्यका
र्यकारणभावे मानाभावात् तन्न ग्राह्यम्· यदेत्यादि· जन्यधीत्यादि· जन्याया धी
साक्षान्यमात्रवृत्तिर्या जातिस्तच्छून्यज्ञानत्वे साक्षात्कारत्वभिन्नत्वर्थः लक्षणे लक्ष
सं३ णगमयति· प्रवृत्तिहीनेति· अनुमितित्वादिपदादनुमितित्वादिपरिग्रहः तथा हि लक्षणदुष्टा
जन्यज्ञाने व्याप्तिज्ञानं स्मृतिदेशवाक्यार्थज्ञानं पदज्ञानादि तज्जन्यमनुमित्यादि राम·
तन्मात्रवृत्ति अनुमितित्वादि तच्छून्यज्ञानं साक्षात्कार इत्यर्थः· अत्र च ज्ञान २३

दीत्यादि मात्र

त्वं साक्षात्कारत्वमित्युक्ते अनुमित्यादावतिव्याप्तिरतः शून्यान्ते· जातिभिन्नज्ञानत्वं
साक्षात्कारत्वमित्युक्ते असंभवः ज्ञानत्वादिजातेरेव सत्त्वादित्यतो जन्यधीजन्यमा तत्र२
त्रवृत्तीति जातिविशेषणं· ज्ञानत्वस्य च जन्यधीजन्यभिन्ने ईश्वरसाक्षात्कारेऽपि
र्विकल्पके च सत्त्वान्न तन्मात्रवृत्तित्वमिति नासंभवः· जन्यधीजन्यवृत्तित्वं
ज्ञापिततया ज्ञानत्वादेर्जन्यधीजन्यसविकल्पकवृत्तित्वादतो मात्रेति· जन्य
दिने धीजन्यभिन्नावृत्तित्वे सति जन्यधीजन्यवृत्तित्वे च तन्मात्रवृत्तित्वे· चाक्षुषत्वा
दिजातेरपि धीजन्यमात्रवृत्तित्वादव्याप्तिरतः· प्रत्यक्षपदोपादाने· तस्य च ज तत्र२
न्यज्ञानाजन्यनिर्विकल्पकवृत्तित्वान्न तन्मात्रवृत्तित्वं· जन्यजन्यमात्रवृत्ती
त्युक्तावपि निर्विकल्पकस्याजन्यशरीर[redacted]जन्यत्वेन चाक्षुषत्वादेर्जन्यजन्य

ज्ञानत्वादिकमादायासंभवइति समुदितमुपात्तं जन्यधीजन्यमात्रवृत्तिधर्मशून्यत्वमित्युक्तौ तु

तर्क॰ दी॰ २५ धी जन्य
मात्रवृत्तित्वादव्याप्तिरतो धीपदोपादानं॰ जन्यधीमात्रवृत्तीत्युक्ताववधिचाक्षुषत्व
स्यजन्यमात्रवृत्तित्वादतो द्वितीयजन्यपदोपादानं॰ जन्य॰ रवृत्तीत्युक्तावपि
तद्येत्वतो धीति॰ धीमात्रवृत्तीत्युक्तौ सविकल्पकत्वस्य तन्मात्रवृत्तित्वेनाव्याप्तिर न्यक
तो जातिपदं॰ सविकल्पकत्वं केवलं न जातिः॰ चाक्षुषत्वादिना संकरप्रसंगात्॰
समवायसंबंधावच्छिन्नजातिशून्यत्वं चात्र बोध्यं॰ अन्यथा लौकिकादिसंबंधेना काय
नुमितित्वादेरपि प्रत्यक्षादौ सत्वेनासंभवापत्तेः॰ एतदर्थमेव जातिपदे॰ घटा
दावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानत्वमिति॰ ननु उपादानप्रत्यक्षस्य कार्यमात्रहेतु
तया कपालादिविषयकोपादानप्रत्यक्षरूपजन्यज्ञानजन्यमात्रवृत्तिघटत्वा राम
दिजातिसत्वात्तत्रैवातिव्याप्तिरिति चेन्न॰ सर्गादौ [illegible]कालीनघटादेश्वरेणैव घ २५

वतिव्याप्तिसंभवात्सामान्यादार

दोत्पादनादीश्वरकपालप्रत्यक्षस्य तज्जन्यतया घटत्वादेर्जन्यधीजन्यमात्रवृत्ति
त्वाभावात्॰ एतच्च दावतिव्याप्तिसंभवाबेतिदिक्॰ निदिध्यासनेत्युपलक्षणं॰ का
शीमरणस्य तत्तन्मरकोपदेशजन्यज्ञानेत्यपि द्रष्टव्यं॥ निदिध्यासनेत्यादिना॰ ज
न्यधीजन्यमात्रवृत्तित्वं सूचितं॰ ननु तत्वसाक्षात्कारत्वं श्रवणादिप्रयोज्या
दि त्मविषयकशरीरादिभिन्नत्वप्रकारकसाक्षात्कारत्वे॰ तन्नु [illegible] विशिष्टस्या
नो नतिरेकात्साक्षात्कारत्वमेव तत्वज्ञानजन्यज्ञानजन्यमात्रवृत्तीति तिकुलोनो
केऽव्याप्तिरतआह॥ मोक्षेति॥ तथा च मुक्त्यवच्छिन्नकार्यतानिरूपितका
रणतावच्छेदकतया सिद्धस्य तत्वज्ञानवृत्तिवैजात्यस्य निदिध्यासनादिज
वा न्यमात्रवृत्तित्वात्तच्छून्यत्वाभावेनाव्याप्तिरिति भावः॥ मानसेति॥ तथा च मानसत्व

स्प१ रूप२

तर्क. प्र. त्वन्न मिति त्वादि कम्येवन च्छन्यत्वैस त्वोन्मा व्याप्तिरिति भावः इदमुपलक्षणं आ
रूप राध्यत्वप्रकार कतान रूपम लिवतिमत्त्वं फलं वश्यं भावनिश्चय रूप श्रे
श्रद्धावक दानि श्रुत्वात्योर्जन्य धीजन्यमात्र वृत्तित्वान्मान सा प्रतीति जाति विशेषणमा
पत्र वश्यकमेवेति ध्येयं. ननु मानसत्वं मनोजन्यत्वं. तथा चानुमितित्वादेरपि मान
विय सत्वं तित्वामावादनुमित्यादावव्याप्तिः नचतादृश जात्यप्रसिद्धिः देवदत्तप्र
सावं तित्वाभावादनुमित्यादाववृत्ति जातेरेव तादृशत्वादित्यत आह. मानसत्वेवेति
भवतावच्छेदक राद्ववृत्ति जातेरेव तादृशत्वादित्यत आह. आत्माविस्तु रद्दति
ननुमानसत्वस्य जातित्वे प्रमाणाभावइत्यत आह. संयोगत्वेन हेतुत्वं छेदकतयाम्ना दर
आत्मीमानसत्वावच्छिन्न प्रतिविजातीय मनःसंयोगत्वेन हेतुत्वं वैशिष्ट्यानवगाहि ज्ञाने निर्विकल्पकं तद राम
नसत्वंजाति सिद्धिरिति भावः वैशिष्ट्यानवगाहि ज्ञाने निर्विकल्पकं तदे २५
नर्याजुन्यता२

वसाक्षात्कारः. अयंघट इति वैशिष्ट्यविषयके इति शेषः. घटत्वाद्यलीकेति.
तन्मते अनुगतधर्मो घटत्वादिरतद्व्यावृत्ति रूप एव. व्यावृत्तिरन्योन्याभावः
ध्याभावश्च तन्मते तुच्छः. अलीक इति यावत्. तथा चाभावरूपघटत्वस्यालीक
विशिष्टज्ञा स्यैमानात्वदसतो असंबंधाभावाद्विशिष्टोत्पत्ती कएव. असद्विषयकं चज्ञानं
नेष भ्रमइति सविकल्पके ज्ञाने भ्रमः. निर्विकल्पके च घटत्वादेरभानात्परमार्थि
क. कविषयत्वेन न तथैव साक्षात्कारत्वप्रमार्थतस्यैव प्रत्यक्ष[redacted]त्वादिति भावः॥
वि. वाचकं चेति. ॥ विषयसंवाद एवहि प्रमात्वेवाधकः. यथा शुक्तौ रजतस्य. वक
तेवघटत्वस्याविसंवादएवेति भावः. ननु विषयविसंवादस्य बाधकत्वे न भ्रमः अ
पित्वलीकविषयत्वस्यत्यपि प्रे[redacted]त्या[redacted]ह. नचेति. अलीकत्वासिद्धेरिति. अभाव

तर्कं॰प्र॰ ॥२६॥

रवघर

स्याविषयत्वादिपदार्थवदनुभूयमानतयाऽलीकत्वमसिद्धमिति कुतो [illegible] त
घटत्वेति रूपघटत्वस्यालीकत्वं । एवं पटव्यावृत्तिरित्यत्र घटभिन्ने पालि किं तु
प्रतियोगिकभेदस्य पटेपि सत्वात् घटभिन्नं यावत्तत्व्यावृत्तित्वावच्छिन्नभेदप्र
तीत्वं वाच्यं । तथा च यावत्प्रतियोगितानां भावाद्घटत्वबुद्धिरूपे दृष्ट एव स्यात् । य
द्विवाभावत्वेनाभावत्वानवच्छिन्नप्रतियोगितानोपेक्षाऽन्यस्वरूपत एव घट
त्वत्तानात्वानुपपत्तिरिति विभाव्यते तथापि घटत्ववानिति बुद्धेरुद्धेदापत्तिः ॥
तत्र घटत्वत्वेन घटत्वस्य मानात् स्वरूपसंबन्धेन ते प्रावत्प्रतियोगितात्वं विनासं
भवादिति ॥ किं चात्र घाट्टेति भिन्नस्यैव घटत्वस्यैव रूपत्वे भिन्नाभावरूपत्वमिति कुतो [illegible]की
कल्पसेभावनेति भावः ॥ मदादिति रीश्वरानंगीकरेलत्वस्य साक्षात्कारस्य सुतराम

चितमिध घस्या३

त्वेनचिन्त्येन साक्षात्कारत्वस्यैकविध्यत्वमेवांगीक्रियत इत्यतस्तन्यतं नित्यकर्तृमाह
सवेति कार्यमात्रे प्रतियोगिदानवृत्यदृष्टस्य हेतुतया परमाण्वादिरूपोपादानवृत्य
स्यार दृष्टं विना द्व्यणुकादिरूपकार्यानुत्पत्त्या ईश्वरोवश्यमंगीकर्तव्यः तथा च तत्कृतान
न्यु सत्वे द्वैविध्यमेव तस्यैति भावः द्वैविध्यमेव दर्शयन्नाह नित्येत्यादिना नित्य
त्वे प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वं सत्यंतनिवेशात् ध्वंसेति
तिव्याप्तिः प्रागभावेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलनिवेशः अनित्यत्वं च प्राग
भावप्रतियोगित्वं ध्वंसप्रतियोगित्वं वा अन्य इति एवं चैवंविधोन्य इत्यर्थः ग२
अस्मदादिसाक्षात्कार इति यावत् तत्र निर्विकल्पकसविकल्पकयोर्मध्ये वै
शिष्ट्यानवगाहीति वैशिष्ट्यविषयताशून्यत्वं निर्विकल्पत्वमित्यर्थः अस्मदादिसाक्षात्कारे

तर्क निर्विकल्पकेविशेष
रूपस्यार्थ

तर्कदी ज्ञानं घटत्वविशिष्टत्वमावश्यकं व्यक्तिज्ञानमेतरावज्ञातिमानास्मद्वाच घ
२७ टविषयत्वमवितस्योपनीक्रियते. वैशिष्ट्यविषयकत्वेतु न किंचित्साधकमिति वै
शिष्ट्यानवगाहित्वमक्षतमेव. सविकल्पकेच वैशिष्ट्य... स्याविषयत्वान्न
निध तज्ञत्याहितिरितिभावः. नसिंहाकारकत्वात्मस्वीकारे तन्निरूपितवैशिष्ट्यवि
षयताशून्यज्ञानत्वं तन्निर्विकल्पकत्वमितिध्येयं. ननु चक्षुःसंयोगचक्षुःस संयुक्तप
मवाय रूप कारणबलात् घटघटत्वयोर्भानवद्बुद्धेः संबंधस्य विशिष्ट्यावलंबित्वकार राय
णबलात् तत्संबंधस्यापि भाने बाधकाभावः प्रतिबंध्यप्रतिबंधकभावकल्प
नेगौरवात्तत्पावेदलक्षणसंभवइतिपस्तत्राह निःप्रकारकंचेति
निष्प्रकारकंचेत्यर्थः. इतिपद्येवपाठः वस्तुतस्तु वैशिष्ट्यानवगाहीत्यस्य राम
त्यर् २७

संसर्गानवगाहित्वात् वैशिष्ट्यानवगाहीत्यर्थः संसर्गनिष्ठसांसर्गिकविषयताशून्यत्वं त
त्वमितिनिष्कर्षः ननु प्रकारतासामान्यशून्यत्वविशेष्यतासामान्यत्वमपि लक्षणे भूपार
कर्तुं शक्यत एवेति तत्कथं नोक्तमित्यत आह प्रवत्यातथेवाह निराकारं चेति निष्प्र
कारकं निर्विशेष्यकं चेत्यर्थः साकारत्वात्रव्यावस्थितविकल्पोऽवयवः इतिप्र
नार्निर्वचनीकः. पृष्ठ... अनुव्यवसायवत्वात्सविकल्पकस्य प्रत्यक्षासि
क६ द्धत्वेपि निर्विकल्पकस्यानुव्यवसायगम्यत्वाभावान्न तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणं. नाप्यनुमानं नि
प्रयोजनकत्वादितिमीमांसकमतेहादिस्वीकुर्वाण केते. तत्रेति निर्विकल्पकेन
त्यर्थः. प्रत्यक्षासिद्धं मनुव्यवसायात्मकप्रत्यक्षागम्यं. अनुपपत्तिमादिति नैयायिकोर
तिशेषः अनुमेयं. अनुमानगम्यं. तच्चाभिप्राय... कारकज्ञानं विशिष्टज्ञानत्वा
इतिर घेघटइति ज्ञानं घटघटत्वे नेमेरजानामीत्येवानुव्यवसायः तस्य वैशिष्ट्यस्य... लेघटत्वविशिष्ट
विषयकं ज्ञानवानिति प्रकारकस्यप्रतीत्या... प्रकारकज्ञानवानित्याकारस्त्वयाकारतात्राय

प्रमितिर

ज्ञानपूर्वकंभवतीर

त०र्क०प्र० रं जन्यघटत्वज्ञानपूर्वकः जन्यघटत्वविशिष्टज्ञानत्वात् यद्यद्विशिष्टज्ञानं भवति
२८ तत्तत्सामान्यानुरूपव्याप्तौ दण्डीपुरुष इति प्रत्यक्षे दृष्टान्तः नन्वत्र कार्यकारणभा
कादिरूपानुकूलतर्काभावादप्र[redacted]योजकत्वमित्यत आह तथाहीति जन्येति
जन्यतद्विशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति जन्यतद्विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति
कार्यकारणभावरूपानुकूलस्तर्क इति भावः। घटत्वविशिष्टज्ञानादौ विशिष्टज्ञान
विशिष्टज्ञानत्वावच्छेदकेन जन्यत्वानि
विशिष्टकारणतावच्छेदकत्वे भावः। नित्यव्यावर्तनाय च कार्यतावच्छेदकेन जन्यत्व
१०३ विशेषः। नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यंभाव इति नियमात्कारणतावच्छेदकेन जन्यत्व
निवेशः। वस्तुतस्तु समानाधिकरणप्रत्यासत्त्या तस्य हेतुत्वबाधनाय कारणतावच्छेदकेन जन्यत्वनिवेशो नमिति बोध्यं। निर्विकल्पकमिति यथा च निर्विकल्पकस्य
च्छेदकेन जन्यत्वानिवेशो नमितिबोध्यं। ना. म. २८

वशिष्टज्ञाने सिद्धसाधनवारणाय — [first line of lower folio:] वशिष्टप्रसक्ते। तथा च कार्यकारणभावरूपानुकूलतर्कसत्त्वान्नाप्रयोजकत्वमनुमा
नस्येति भावः। पक्षे हेतुं संगमयति। भवति चेति। धारावाहिकस्थले द्वितीयादिविशि
पूर्व३ ष्टज्ञानस्य पूर्वविशिष्टज्ञानजन्यत्वसंभवान्न निर्विकल्पकसिद्धिरित्यतः प्राथमि
कमिति। तत्रापि घटत्वविशिष्टज्ञानेपि। ननु घटत्वप्रकारकज्ञानमेवोपनीतिक्रिय
तामित्याशंक्य निराकरोति। नचेति। तदानीं प्राथमिके घटत्वविशिष्टज्ञाने पूर्वं
तस्य विशिष्टज्ञानत्वमिति भावः। तत
ज्ञानादिति। तथा च विशेषणज्ञानेन विना न तस्य विशिष्टज्ञानत्वाभावादिति भावः। तादिति। घ
टत्वविषयकं ज्ञानमित्यर्थः। ननु चेत्विशिष्टज्ञानं वगाहि घटत्वविषयकज्ञानासिद्धावपि
ननिर्विकल्पकसिद्धिरित्यत आह। तदेव चेति। अन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तिन
एव कारणत्वात् अन्यतरीयविशिष्टज्ञानस्य पूर्ववर्तित्वादपि कारणत्वमस्त्विति
[redacted]र घटत्वा१ न२

तर्क॰ पु॰ १ शंकते नचेति· अव्यवहितेति· नहि पूर्ववृत्तित्वमात्रं कारणत्वघटकमपि त्वव्यवहितपूर्व-
२९ वृत्तित्वं तच्च नं तत्रेति भावः· कार्यमात्रं प्रति ज्ञानत्वेन हेतुत्वादीश्वरीयज्ञानस्य व्यवहितत्वमस्त्वे-
त्याशंकते नचेति· नचैवं जनकं घटत्वविशिष्टज्ञानजनकं सामानाधिकरण्येनेति एकस्य
स्या॰ दंडज्ञाने पुरुषे तस्य दंडविशिष्टज्ञानवारणाय समवायसंबंधेन तद्विशिष्टबुद्धिं प्रति
समवायसंबंधेन तद्विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वमिति सामानाधिकरण्यघटितस्य ज्ञानस्य
हेतुत्वेन मयगवरूपज्ञानस्य तेन हेतुत्वमिति भावः· व्यधिकरणत्वादिति अस्मदीयघटत्व
विशिष्टज्ञानव्यधिकरणत्वादिति· तत्र कारणमिति· घटत्वविशिष्टानुभवे कारणमि-
त्यर्थः· तदेव स्मरणात्मके विशिष्टज्ञाने चेव· पूर्वानुभवस्य समवायसंबंधेन स्मरणहे-
र्विसत्वाद्विशिष्टज्ञानत्वस्य विशेषणज्ञानकार्यतानवच्छेदकत्वेन विशिष्टानुभवत्वमेवका-
र्यतावच्छेदकं वाच्यमित्याह विशिष्टानुभवे हीत्यादिना· नतु स्मरणेपीति· नतु विशिष्टस्म- राम॰ २९

रणेपि· तेन विना· विशेषणज्ञानेन विना· तदुपपत्तेरिति· विशिष्टस्मरणोपपत्ति-
रित्यर्थः· क्वचिद्दंडज्ञानासत्वे संस्काराभावे नैव दंडविशिष्टस्मरणाभावा-
त्तत्र विशेषणज्ञानहेतुत्वस्य निरर्थकत्वात्पूर्वानुभवस्य विनष्टत्वाद्विशेषण-
ज्ञानस्य स्मरणजनकत्वासंभवाद्वेति भावः· ननु पूर्वानुभवस्य नष्टत्वात्स्मर- २५
णजनकत्वासंभवे विशिष्टस्मरणमेव स्मरणं पूर्वं कल्प्यतामित्यत आह
अन्यथेति· अन्यथा विशिष्टस्मरणोत्तरमित्यनेन वस्येत्यर्थः· ननु अननुभव-
त्वज्ञातो मानाभावेन स्मृत्यजन्यज्ञानत्वरूपस्य नस्य निवेशे गौरवादिति विशि-
ष्टज्ञानमात्रे विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वे नै● विशिष्टस्मरणं प्रत्यपि विशेषणज्ञानं हे-
तुः नचानवस्था· तस्य निर्विकल्पकात्मकस्य तेरेवोपगमात् नचैवमपि वि-
ष्टस्मरणं प्रत्यपि विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वे· पूर्वमनुभवस्यासत्वात्तज्जनकमपि स्मरणमेवं वाच्यं· एवं तत्रापि वि-

तर्क०प्र० ३० त्वविशिष्टानुभवपूर्वं घटत्वविशिष्टस्मरणस्य तत्पूर्वं च घटत्वनिर्विकल्पकस्य कल्प स्मरण१
नेन दोषः इति वाच्यं । तत्पूर्वं ज्ञानद्वयकल्पने गौरवात् । तदपेक्षया घटत्वनिर्विकल्पका
नुभवस्यैव स्वीकर्तुमुचितत्वात् । इत्यत आह । मन्त्विति । तथा सति समापि घटत्व
विशिष्टानुभवपूर्वं घटत्वनिर्विकल्पकस्मरणमेव कल्प्यतामिति न ज्ञानद्वयक
ल्पने गौरवमिति भावः । न च निर्विकल्पकात्मकस्मृतिस्वीकारान्निर्विकल्पका
ज्ञानं४ त्मकं सिद्धमेवेति कुविवादः इति वाच्यं । तथापि निर्विकल्पकानुभवस्यासिद्धत्वा
दिति । ननु निर्विकल्पकात्मकस्मरणमेवानुपपन्नं । तद्विशेष्यकतत्प्रकारकस्म
तिं प्रति तद्विशेष्यकतत्प्रकारक [redacted] संस्कारत्वेन
हेतुत्वाज्जायमाने सप्रकारकमेव स्यान्न तु निष्प्रकारकमिति चेत् । तद्विषयक रामः ३०

स्मृतिं प्रति तद्विषयकसंस्कारत्वेनापि सामान्यकार्यकारणभावकल्पनाद्विशेषणे
ज्ञानं विनाज्ञायमाने ज्ञाने निर्विकल्पकमेव ज्ञायत इति दिक् । ननु सर्वत्र विशिष्टा
कालम२ नुभवपूर्वं विशिष्टस्मरणस्य निर्विकल्पकस्य हि हेतुत्वकल्पनेन तत्स्मरणेऽनुभवः
कारणं तदनुभवे च स्मरणं तत्र मित्यनवस्था । किंच पूर्वानुभूतपदार्थस्याद्यानु न४
भवे स्मरणमेव कारणं वाच्यं । तच्चेन संभवति तज्जनकानुभवाभावात् । तज्जात
रीणानुभवबलादेव स्मरणोपगमे च जन्मांतरानुभूतानां घटादिपदार्थानाम
पि स्मृतिप्रसंगादिति चेन्न । आद्यानुभवजनकस्मरणस्य जन्मांतरीणानुभ
वादेवानादित्वात्प्रदृष्टविशेषोद्बोधकसहकृतादुपपत्तेः । न च घटादिस्मृति
प्रसंगः तत्र फलानुपपत्तेरभावेनादृष्टस्योद्बोधकत्वाकल्पनात् । अनवस्था

तर्क०प्र० यास्वप्रामाणिकत्वेनादुष्टत्वादिति नन्वं किंचिदेतदिति तदसंभवात् स्मरणासं
३१ भवात् नन्वदृष्टविशेषरूपोद्बोधकवशाज्जन्मांतरीणाननुभूतवैचित्र्यमपि
स्मर्यतामित्यत आह· नहीति· पूर्वमिति जन्मांतर इत्यर्थः अननुभूतमिति· चै
त्रत्वादिज्ञाते तत्तच्छरीरवृत्तित्वेन चैत्रशरीरस्य जन्मांतरे अभावेन तद्वृत्तिचै
त्रत्वादेर्ग्राहकाभावादनुभवासंभवेन न स्मृतिसंभवः तत्स्मरणं स्यात् तदनुभवपूर्वकत्वनि
यमादिति भावः नन्वप्रयोजकोऽयं नियमो नादरणीय इत्यत आह नचेति तस्यानुभवस्य
तद्धेतुत्वात्स्मरणहेतुत्वात्· तथा च स्मृतित्वावच्छिन्नं प्रति अनुभवस्य हेतुतया न तादृश
नियमस्याप्रयोजकत्वमिति भावः नचैतादृशकार्यकारणभावे मानाभाव इति वाच्यं त
थासति कदाचिदप्यननुभूतस्यानुभूतस्य वा तत्तद्देशोऽपेक्षाऽन्यथा तावद्विषयस्य स्मर राम ३१

णापत्तेरपेक्षान्यथानन्यत्वेन हेतुताया आवश्यकत्वात् न च संस्काराभावान्नियमापत्तिरिति
वाच्यं· संस्काररूपव्यापारद्वारा तस्यापि हेतुत्वात् व्यापारेण च व्यापारिणोऽन्यथासिद्धि
भावेन संस्कारेणानुभवान्यथासिद्धेरसंभवात् उपजीव्यविरोधाच्च· तथाहि आ
शुविनाशिनः कालांतरभाविफलं प्रति कारणत्वं व्यापारं विनाऽनुपपन्नमित्यनुपप
त्तिज्ञानाच्चिरध्वस्तानुभवस्य कालांतरीयस्मृतिहेतुत्वोपपत्त्यर्थं व्यापारे कल्पनीये सं
स्कार एव व्यापारः कल्प्यत इत्यनुभवकारणत्वमुपजीव्यैव संस्कारसिद्धिरिति नन्वनु
भवध्वंसस्य व्यापारत्वमास्तां कृतमकृतसंस्कारकल्पनेन न चैक
नहि कृतत्वादनुभवध्वंसस्य प्रतिबंधकपदार्थत्वात् स्मृतिकारणीभूतानुभवध्वं
रणीभूताभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतिबंधकत्वादप्यानतस्य तद्धेतुत्वमिति वाच्यं प्र
सप्रतियोगित्वस्यानुभवे सत्त्वान्न स्मृतिप्रतिबंधकत्वापत्त्या न तस्य

स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधेनअभाववत्तावच्छिन्नकारणतायाः अवच्छेदको यो धर्मः तद्वत्त्वस्यैव प्रतिबंधकत्वपदार्थत्वात् तत्
द्धर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितभाववत्तावच्छिन्नकारणतानिरूपितस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंबंधावच्छिन्नावच्छेदक
धर्मवत्त्वस्य तद्धर्मावच्छिन्नप्रतिबंधक … ताश्रयपदार्थत्वादिति निष्कर्षः ॥२
प्रति
तर्क० प्र० तिबंधकसंसर्गाभावत्वेनैव कार्यमात्रे हेतुतायाः संसर्गाभावत्वावच्छिन्नकारणता
३२ या एव प्रति[redacted]बंधकत्वघटे[redacted]शरीरेकत्वात् तथा चानुभवध्वंसस्य ध्वंसत्वेन
कारणतया भावत्वेनाकारणत्वान्न प्रतिबंधकत्वापत्तिरिति चेन्न हि सर्वांशोपेक्षात्म
कज्ञानादपि स्मरणापत्तेः अस्मन्मते चोपेक्षान्यज्ञानं संस्कारहेतुतया तदभावादे वन४
वास्मरणात् न च स्मरणप्रत्येव तेन रूपेण हेतुत्वमस्तु तेन हि मन्तव्यङ्गेन संस्कारेणेतिवा
च्यं उपेक्षा[redacted]त्वस्यैकस्याभावेन तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकूटस्यैव
निवेशनीयतया स्मृतिजनकतायोः सर्वांशोपेक्षाभेदाः अंशिकोपेक्षाभेदानां प्र
कृत्यनिवेशप्रसंगेन तेषां मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कार्य
कारणभावानंत्यप्रसंगात् मन्मते च संस्कारजन[redacted]कतावच्छेदककोटौ सर्वांशो राम.
३२

पेक्षा वेक्षा[redacted]भेदानामांशिकोपेक्षाभेदानां च स्मृतिजनकतावच्छेदककोटौ निवेशे नैकत्र तेषामनिवे
शात् लाघवमखण्डितमेवेति संस्कारसिद्धेरावश्यकत्वादिति कृतं पल्लवितेन ननु प्र
मेयवानित्यनुभवे प्रमेयत्वेन वैज्ञत्वविशिष्टस्यापि पूर्वमननुभूतत्वाद् दृष्टविशेषस्याव
प्रमेयत्वांशे उद्बोधकत्वाकल्पनेन केवलवैज्ञत्वविशिष्टस्मरणोपपत्तिः तदंशेऽ
न्या[redacted]प्रकारकस्मृतिं प्रति तदंशेऽन्यप्रकारकत्वेन तु नानुभवस्य हेतुत्वं जातिमानि
त्यनुभवोत्तरं स घट इति स्मरणापत्तेश्च जातित्वांशे उद्बोधकाभावस्य कल्पने च नेप
रणात् उद्बोधकलाभयोः फलोन्नेयत्वादिति अनयैव दिशा घटघटदेशे स्थादि
मनः पदशक्तिग्रहोपीत्यत आह किंचेति नस्मृतिमिति उद्बोधकविरहादिति शेषः
विशिष्टज्ञानसामग्र्यभावात् घटत्वज्ञानरूपघटत्वप्रकारकज्ञानसामग्र्यभावात्
साक्षात्कार[redacted]प्रीतेः चक्षुःसंयोगचक्षुःसंयुक्तसमवायरूपचाक्षुषप्रत्यक्षसामग्रीतेः

तर्क०प्र० साक्षात्कारोत्पत्तौ वा द्रव्यप्रत्यक्षोत्पत्तौ। नन्वेतावता साक्षात्कारोत्पत्तावपि न निर्विकल्पकत्व
२२ सिद्धिरित्यत आह तदेव चेति घटत्वं ज्ञानशून्यकाले ज्ञायमाने प्रत्यक्षमेवेत्यर्थः अस्मा
कं नैयायिकानां। निर्विकल्पकमिति तथा च घटत्वज्ञानाभावाज्ज्ञायमाने घटत्वे ज्ञान
निष्प्रकारकमेव भविष्यतीति सिद्धं निर्विकल्पकं ज्ञानमिति भावः ननु दण्डो दण्डी न
वेति संशये दण्डत्वविशिष्टदण्डवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानानुदयाद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि बुद्धिं
प्रति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिर्णयत्वेन हेतुता आवश्यकत्वात्तत्र एवं दण्डज्ञानशू
दंड न्यकाले विशिष्टे पुरुषज्ञानानुत्पत्तिनिर्वाहे लैविशिष्टबुद्धिं प्रति विशेषणज्ञानहेतुतायां
न विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति न्यायेन विषयताशालि बुद्धिं प्रत्येव विशेषणतावच्छेदकप्र टम.
२२

कारकनिर्णयस्य हेतुत्वेन दण्डज्ञानशून्यकाले विशेष्ये विशेषणं ततः अपि च विशेषणांतर
मिति न्यायेन दण्डविशिष्टज्ञानापत्तिवारणाय तद्धेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं। तथापि त
द्वतोरेवेति न्यायेन विशेषणविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षादेव विशिष्टप्रत्यक्षोत्पत्तेः अनु
तुव मित्यादौ परामर्शादिरेव नियामक इत्याशयेन श्रीमोसकस्याशंकते नान्विति हेतुता
सिद्धो विशिष्टज्ञाने प्रति हेतुता सिद्धौ। सर्वमेतत्। निर्विकल्पकादिसाधने। एवं स्यात्। पूर्वो
क्तन्यायेन सप्तमिके स्यात् तत्रैव वेति। विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानहेतुत्वे एवं चेत्य
र्थः ~~[illegible]~~
~~[illegible]~~
~~[illegible]~~ मानमिति विशेषणवि

तर्क॰प्र॰ ३४ शेषेंद्रियसंनिकर्षादेव तदुपपत्तेस्तत्र प्रमाणाभाव इत्यर्थः प्रमाणाभावस्य च प्रमेयाभा
वव्याप्यत्वादिति भावः अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति विशेषणज्ञानसत्वे विशिष्टज्ञानं ति
शेषणज्ञानाभावे विशिष्टज्ञानाभाव इत्येवं रूपान्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः तदवधा
रणात् विशेषणज्ञानस्य विशिष्टबुद्धिहेतुत्वावधारणात् यथा अन्वयव्यतिरेकाभ्यां
दंडे कारणत्वं गृहस्तथा प्रकृतेपीति भावः ननु न केवलमन्वयव्यतिरेकावेव कारण
त्वग्राहकौ किंतु प्रसंगादपि तच्चान्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकावेव प्रकृते च विशेषणवि
शेष्येंद्रियसन्निकर्षेण विशेषणज्ञानस्यान्यथासिद्धत्वान्न तथाविधयोः स्यात्तयोः संभ
व इत्याह विस्तारस्त्विति अनुसंधेय इति कदाचिद्घट इति स्वरूपतो घटत्वप्र
कारकज्ञानस्य कदाचि[illegible]ज्ञातिमातीति जातित्वरूपेण घटत्वप्रकारकज्ञानस्यो ग्रस॰ ३४

त्पत्तिरिति नियमाने र्विकल्प स्वरूपतो घटत्वविशिष्टबुद्धिं प्रति स्वरूपतो घटत्व[illegible]
ति[illegible]बुद्धिं प्रति च जातित्वेन घटत्वज्ञानस्य हेतुताया आवश्यकत्वे या वि
स्या॰ शेषणज्ञानहेतुतासिद्धिः अथ घटत्वज्ञानसत्वेपि कदाचिदयं घट इत्याकारकघटत्व
प्रकारकज्ञानस्य कदाचि[illegible]त्वेपि त्याकारकघट[illegible]त्वविशेष्यकज्ञानस्योत्पत्या
तन्निर्विकल्पका[illegible]नापत्यातत्तज्ज्ञानेऽदृष्टविशेषस्यैव नियामकत्वमावश्यकं तथा च प्रकृ
तेप्यदृष्ट[illegible]वतथाविधकादाचित्कज्ञानद्वयोपपत्तेरलं विशेषणज्ञानहेतुतयेति
चेन्नैवं तत्तत्कालेतराभावेनादृष्टस्य नियामकत्वकल्पनेपि प्रकृते [illegible]तरीत्यासंं
भवे अदृष्टविशेषस्य नियामकत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् एकत्रादृष्टस्य नियामक
त्वकल्पनावदेरत्राधितत्कल्पने कार्यकारणभाव[illegible]दायव[illegible]रिति ननु न पाधि
स्वरूपतो घटत्वविशिष्टबुद्धित्वेनाघटत्वेनान्याप्रकारकघटत्वप्रकारकबुद्धित्वे

तर्क० प्र०॥ तत्र च जातित्वादिभासकसामग्रीसत्वे जायमाने घटत्वांशे अप्रकारकमेवोत्पद्यते न ज्ञानं१
॥३५॥ दंशे जातित्वादिभासकसामग्र्यासत्वे च घटत्वांशे ज्ञानं प्रकारकमेव जायत इति तादृश
धर्मस्य नीलतरघटत्वादिवदर्थसमाजग्रस्तत्वेन तन्यतावच्छेदकत्वात्यर्थं तादृश न२
ज्ञानं प्रति स्वरूपतो घटत्वज्ञानस्य हेतुत्वं कल्प्यमिति वा विशेषणतानहेतुत्वसिद्धिरिति
न्न० जातित्वभासकसामग्रीसत्वे विजातिमान् घट इति स्वरूपतो घटत्वविशिष्टबुद्ध्युदया
त्. घटत्वांशे निरवच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धित्वेन स्वरूपतो घटत्वविशिष्टबुद्धित्वेन तदव नेवं४
च्छिन्नं प्रति च स्वरूपतो घटत्वज्ञानस्य हेतुत्वकल्पने विना आपत्तिवारणासंभवादि
ति. ननु नित्यव्यावर्तनाय जन्यविशिष्टज्ञानत्वमेव विशेषणतानकार्यतावच्छेदक
प्रतियोगित्वं प्रागभाव१ त्वं वाच्यं. तत्र च जन्यत्वं ध्वंसप्रतियोगित्वं वा कालिकसंबंधेन घटादिमत्वे वेत्यत्र ॥राम॰
॥३५॥

३१ विनिगमनाविरहात्. नित्यवृत्तिधर्मस्यापि कार्यतावच्छेदकत्वे क्षतिविरहात्. अथै
वं कारणतोऽनुपपत्तिः कारणत्वं हि कार्या[illegible]व्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कार्याधिकर
णदेशानिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वं. तच्च घटादिकारणकपाले घटो
त्पत्त्यव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन दंडाभावसत्वात् कारणत्वानुपपत्तिरिति तत्तत्का
र्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन तत्तत्कार्याधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छे
दकधर्मवत्त्वं वाच्यं. तथा च तु घटत्वावच्छिन्नं प्रति रासभत्वेनापि कारणत्वप्रसंगः
पत्तिकवितघट[illegible]व्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन कपाले तस्य सत्वात् तथा च कार्यता
वच्छेदकावच्छिन्नाभावघटितत्वेन घटत्वात्तत्कार्याव्यवहितपूर्वक्षणा
वच्छेदेन तत्तत्कार्याधिकरणवृत्त्यभावेत्येव वाच्यं. एवं च नित्यवृत्तिधर्मस्य कार्य

तर्क० २ ३५

तावच्छेदकत्वे कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रागभावस्य नित्यव्यक्तेरपि पृथिवीत्वपातद्रव्यत्वाहित
रूपवत्त्वापत्तिरिति चेन्न कार्यकारणभेदेन कारणतायाः भिन्नतया प्रकृते नित्य
व्यक्तिनिरूपितव्यक्तीनामेव तत्तद्व्यक्तित्वेनोपादानात् साधारणरूपेण कार्यत्वे विका
रणत्वे बाधकाभावात् एवं समवायिकारणविशेषणतासम्बन्धेन विशिष्टज्ञानत्व
त्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे नित्यसाधारण्याभावात् वस्तुतस्तु जन्यप्रत्यक्षमात्रवृत्ति
वैजात्यस्वीकृत्य विजातीयविशिष्टज्ञानत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वात् क्षाक्षप्रत्वादिनासं
करभयान्निर्विकल्पके चित्तवैजात्यस्वीकारः अत एव जन्यधीजन्यमात्रवृत्तित्वेनाद
ष्टवैजात्यशून्यत्वाभावोऽन्यसाक्षात्कारे प्रागुक्तसाक्षात्कारलक्षणस्याव्याप्ति
रिति परास्तं तस्य निर्विकल्पकसाधारण्येन जन्यधीजन्यमात्रवृत्तित्वाभावा राम. ३५

न्निष्ठविशेष्यताशालिज्ञानत्वानहमित्यनुव्यवसायापत्तेः एवं घटपटादिविषया
दिसमूहालम्बनस्य भ्रमत्वापत्तेश्च तज्ज्ञानस्यैकैव तत्त्वरूप घटपटादिविषय
३६ तायाभेदेन घटत्वाभाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितघटत्वनिष्ठप्रकारता
शालिज्ञानत्वरूपभ्रमत्वस्य तत्र सत्त्वात् न द्वितीयः घटवद्भूतलं घटभूतलसंयो
गो इति समूहालम्बनविशिष्टबुद्ध्योर्विषयतायाः ऐक्ये न विषयकृतवैलक्षण्याभा
वाद्विषयताकृतभेदे वैलक्षण्येवाच्ये तत्र च विषयतायाः विषयस्वरूपत्वेन न
स्वरूपालोनातामपि वैलक्षण्याभावात् समूहालम्बनविशिष्टबुद्ध्योर्वैलक्ष[illegible]ण्या
नुपपत्तिर्जातिरूपैव न च समूहालम्बनज्ञाने विषयस्य घटप्रतियोगिकत्व भू

तर्क०प्र० २०

तत्तानुयोगिकत्वरूपसंबंधसंबंधस्यापि विशिष्टबुद्धिविषयत्वान्नवैलक्षण्या
नुपपत्तिरिति वाच्यं घटभूतलसंयोगानुयोगिप्रतियोगि[illegible]त्वा[illegible]नीति संबंधसं
बंधविषयस्यापि समूहालंबनस्य संभवात् न च समूहालंबने संयोगत्वेन सं
योगस्य भानात्तानुपपत्तिरिति वाच्यं घटवद्भूतलं संयोगश्चेति विशिष्टज्ञानस्य
तादृशसमूहालंबनात्[illegible]अनुपपत्तेरिति तस्याः स्वरूपसंबंधत्वे दुर्वचत्वमि रूपा
त्यत आह पदार्थांतरमिति तथा चातिरिक्तायाः विषयतायाः विषयभेदेन भिन्न
तया न पूर्वोक्तानुपपत्तिरिति भावः केचित्तु स्वरूपसंबंधरूपाया विषयताया
अननुगमे नानुगतप्रत्ययोपपत्तिरित्यत आह पदार्थांतरमितीत्याहुः तदसत् तम
नुप २२

तस्यातिरिक्तत्वेपि तद्विषयभेदेन भिन्नतया अनुगतप्रत्ययानुपपत्तितादव
स्थ्यं स्यात् न चानुगतप्रत्ययोपपत्तिः कथं स्यादिति वाच्यं विषयतात्वमेकं विषयकत्व
मीकृत्य त्वेहि अत एव घटत्वविशिष्टबुद्धिप्रति घटत्वेतान त्वेन हेतुतायां वि
षयतायाः प्रकारताविशेषत्वादिभेदेन भिन्नतया एकस्यानिवेशे अन्यवि
षयि[illegible]यताशा[illegible]लित्वानादिविशिष्टबुद्ध्यनुत्पत्त्यापत्तिरपि निरस्ता तत्र विष
यतात्वेन प्रकारताविशेषत्वयोरननुगमेनानुपपत्त्यभावादित्यास्तां विस्तरः
ज्ञानत्व घटं जानातीत्यादौ ज्ञानजन्यं घटनिष्ठं तारूपं यत् पदार्थांतरं तन्नीकार्यं अन्यथा घ
टस्य कर्मत्वानुपपत्तेः क्रियाजन्यफलशालित्वरूपस्यैव कर्मत्वात् तत्र ज्ञा

तर्क॰प्र॰ ३८

नैमित्तकारणे समवायिकारणे तु घटः तदेव च विषयत्वमिति निष्कृष्टमदम न

मादर्शयति अधारत्विति ज्ञानजन्येति निमित्तकारणविधयाजन्यः विषयनिष्ठ श्रीनरः

तिसमवायेन तु विषयवृत्तिरित्यर्थः सैव च ज्ञाततैव च सैवेधस्वरूपेति अति

रिक्तसंबंधरूपेत्यर्थः युक्तं सयुक्तिके एतत् ज्ञानजन्यविषयनिष्ठज्ञाततारूप

पदार्थान्तरांगीकरणे अन्यथेति ज्ञानजन्यविषयनिष्ठज्ञाततारूपपदार्थान्त

३३ रानंगीकारे इत्यर्थः ज्ञानकर्मत्वमिति घटं जानातीत्यादौ घटादेः क्रियाजन्य

फलशालित्वरूपं कर्मत्वमित्यर्थः क्रियेति ज्ञानरूपधात्वर्थजन्यफलत्वा

भावादित्यर्थः विनष्ट इति घटस्य नष्टत्वेन तत्र ज्ञानजन्यज्ञाततायाः असंभवा

३८

ज्ञातिर्व्याप्तिरिति भावः वस्तुतस्तु वैशि

लीत्यर्थः निर्विकल्पके च घटत्वादेः प्रकारतयाऽभानात् ज्ञातिव्याप्तिरिति भावः शालित्वमिति पर्यवसि

ष्ट्यावगाहीत्यस्य संसर्गमर्यादया वैशिष्ट्यावगाहीत्यर्थः किंचिन्निष्ठसंसर्गकविषयताशालित्वमिति

व मानसाद्वृत्तित्वाभावात् तन्मूलकानुमानस्याद्वृत्तित्वेन तात्पर्यविशेषणीयत्वादि

त्युक्तत्वादिति निर्विकल्पकं निरूप्य क्रमप्राप्तं सविकल्पकं निरूपयति वैशि

ष्ट्यावगाहीति संबंधविषयकमित्यर्थः ननु इदं द्वित्यसंबद्धविशेषणतारूपका

रणत्वान् निर्विकल्पके विसंबंधमाने बाधकाभावात् तस्यापि वैशिष्ट्यावगा

तद्व्याप्तिरि हित्वमस्तीत्यस्वरसादाह सप्रकारकमिति किंचिन्निष्ठप्रकारताशालित्वम

पि च कुंठकं न एवेति तत्कुलेत्यनुक्तमित्युत्तरं द्रष्टव्यमित्याह सप्रकारक

मिति एतदुपलक्षणं किंचिन्निष्ठविशेष्यताशालित्वमपि तत्त्वमित्यपि बोध्य

नन्वेवं सप्रकारकत्वमित्यत्र प्रकारत्वनिवेशात् तत्प्रकारत्वमित्यत्र निरू

~~त्यर्थः~~

तार्थः नतु किंचिन्निष्ठप्रकारताशालि ४५

=घटत्वादेरिति निष्ठत्वं[redacted]र्थः ज्ञाननि[redacted]रूपितो घटत्वनिष्ठविषयता विशेष इत्यर्थः १

प्रकारता[redacted]विषयता २

तर्क०५ २९

यथेति प्रकारतावेति ज्ञानेदृति निरूपितत्वसंबन्धेनार्थः विषयता वि[redacted]ष इति वि
शेष्यतारव्यविषयतासंसर्गिकविषयतो भेद इत्यर्थः ननु किं तद्विषयत्वमत आ रूपत्रिविधवि षयता
ह विषयतावेति विषयेति घटो ज्ञानविषयः घटो ज्ञानविषय इत्यनुगतप्र
तीतिसाक्षिक इत्यर्थः स्वरूपसंबंधविशेष इति ज्ञानविषयरूपस्वरूपसंबं
ध इत्यर्थः ननु विषयतायाः स्वरूपसंबंधत्वांगीकर्तृप्राचीनमते तस्या ज्ञानस्वरू
पत्वं विषयस्वरूपत्वं वा नाद्यः ज्ञानरूपे घटभूतलवृत्तिविषयतयोर्भे द
केन घटवद्भूतलमिति ज्ञाने तत्र घटनिष्ठप्रकारतानिरूपितभूतलनिष्ठविशे
ष्यताशालि ज्ञानवानहमित्याद्यनुव्यवसायतन्भूतलनिष्ठप्रकारतानिरूपितघट

२९

वघटसौ २

दिति भावः तदेवोपपादयति न हीति तत्रैवेति नष्टे घटे तस्यैवासत्वात्तन्नष्टत्वात्
यथा ननु मनस्तानष्टे घटेपि यथा विषयतासंबंधेन ज्ञानमुत्पद्यते तथा ज्ञाते तावि
तत्र तदुत्पादने बाधकाभावादित्यत आह नवेति समवायिकारणस्य कार्यस
हभावेन हेतुत्वात् घटनाशेन तदुत्पत्तिसंभवः अन्यथा समवायिकारणस्य स नाश
मवेतनाशे हेतुत्वात् ज्ञाततोत्पत्तिद्वितीयक्षण एव तस्या नाशापत्या [redacted]
क्षणिकत्वप्रसंग इति भावः ननु तत्र विषयताया ज्ञाततारूपत्वाभावेपि स्वरू
पसंबंधत्वेरूपमेवास्तामित्याशंकते तत्रेत्यादिना तत्र नष्टघटस्थले प्रतीतेः
ज्ञातो घट इति प्रतीतेः अन्यच्चापीति विद्यमानघटस्थलेपीत्यर्थः सत्त्वास्त्विति

नं० ६७
३९

स्वरूपसंबंधएवविषयतास्त्विति अधिकेनेति । स्वरूपसंबंधातिरिक्तज्ञातता
रूपविषयत्वस्वीकारेणेत्यर्थः ननु सर्वत्र स्वरूपसंबंधस्य विषयत्वरूपत्वे तस्य
ज्ञानजन्यत्वाभावात् घटस्य क्रियाजन्यफलशालित्वरूपमुख्यकर्मत्वाभावे
न कर्मणि द्वितीयेति सूत्रेण घटं जानातीत्यादौ घटपदोत्तरं द्वितीयानुपपत्तिरि
त्यत आह कर्मविभक्तेरपीति द्वितीयाविभक्तेरपीत्यर्थः तद्वदेव न च घटस्य
नवदेव तथात्वपाने च घटस्थले घटपदोत्तरं द्वितीयोपपत्त्यर्थं गौणमु
ख्यसाधारणकर्मत्वविशिष्टपरत्वं कर्मणि द्वितीयेति सूत्रस्य कर्मपदस्याव
श्यमंगीकार्यं न माधिरतेनैव विद्यमानघटस्थलेपि घटपदोत्तरं द्वितीयोपपत्ति रा

नं ४

रितिभावः एवं च क्रियाजन्यफलशालित्वरूपमुख्यकर्मत्वाभावेपि सविषयार्थवाचक का
धातुसमभिव्याहारस्थलेपि विषयत्वरूपं गौणकर्मत्वमेवेति नानुपपत्तिरिति हृदयं
· ननु जन्यते अभावो ज्ञात इति प्रतीत्या अभावेपि ज्ञाततायाः अवश्यमंगीकारात्समवा
न यिकारणं विना भावकार्योत्पत्तिः संभवतीति नियमस्त्यागेन च घटस्थलेप्यनुपप
त्तिरित्यत आह संबंधपर इति · समवायस्यातिरिक्तस्यैतैरनंगीकाराद्विलक्षणस्वरू
पसंबंधेन स्वाश्रयत्वसंबंधेन स्वसमवायिकारणत्वे एवं च विलक्षणसंबंधेन स्वाश्रयं
विना स्वस्यानुत्पत्तिरित्येव नियमः अभावस्थले च विलक्षणसंबंधेन स्वाश्रयत्वम
भावस्यांगीक्रियते विलक्षणसंबंधेन स्वाश्रयघटस्यासत्त्वादेन च घटस्थले अनु
पपत्तिर्न्नागरूके चेति भावः स्वमतावष्टंभेनेदं दूषणमिति केचित् । वस्तुतस्तु गौ

नूनमदपत्नं विषयतायाः

तर्कं०९ ४०

णकर्मत्वेनाप्युपपत्तेरतिरिक्तत्वान्न तायोः प्रमाणाभावान्न तद्रूपत्वं विषयतायाः इत्ये
वद्रूपलेशारे प्रकारत्वान्न विषयताविशेषः किन्तु प्रतियोगित्वसंबंधेन स्वनीकर्तुं एवं
केयो विशिष्टमाह यत्वेति इत्यादिना भासमाने यद्वैशिष्ट्यं संबंधस्तत्प्रतियोगि
कसंयोगस्याभानात्प्राप्तिव्याप्तिः प्रतियोगित्वे च स्वरूपसंबंधविशेष एव इदमे
वसंगमयति अयमिति घटत्वस्य वैशिष्ट्यो घटत्वान्निरूपितः समवायः संयोगो
हीति वस्तुगत्या भासमानो यः संयोगस्तत्प्रतियोगित्वस्य देहे सत्वात्प्रकारत्वा
पत्तिरित्यर्थः ननु तत्प्रतियोगित्वेन भासमाने यद्वैशिष्ट्यं तत्प्रतियोगित्वमित्यर्थः
समूहालंबनविशिष्टबुद्ध्योर्भेदानुपपत्त्या विशिष्टज्ञाने प्रतियोगित्वानुयो
गित्वमित्यर्थः पुरुषदण्डविशिष्टज्ञाने दण्डस्य प्रकारतापत्तिः संयोगप्रतियोगित्वं दण्डे सत्वादतो भासमाने तिस्यर रा न ४०
तज्ज्ञाने च दंडप्रतियोगि[illegible]४५

गित्वरूपसंबंधस्य वैशिष्ट्यविभासतः तदनुपपत्तेः समूहालंबनेच दंडप्रतियोगित्वेन संयो
गस्याभानात्प्राप्तिव्याप्तिरित्यत आह किंचेति तथाहि दंडपुरुषदंडप्रतियोगिकसंयो
गादीति समूहालंबनेऽतिव्याप्तिः न चात्र दंडप्रतियोगिकत्वस्य संबंधविधयाभाने
नक्षितिर्वाच्यं तथा सति संसर्गकविषयताया अतिरिक्तत्वापत्तेः अस्मन्मते किमपराद्धं प्रका
रतया संबंधसंबंधस्य विशिष्टज्ञानविषयत्वे गौरवं चाविषयकं तदेव लक्षणया भावेपिवि
षयताकृतवैलक्षण्ये नैव ज्ञानानां वैलक्षण्योपपत्तेरित्याशयः नचेति साक्षात्कारि
रूपप्रमाकरणत्वेऽस्य तीयानुव्यवसायरूपप्रमाकरणत्वस्य [redacted] व्यवसा
ये सत्वात् ज्ञानोपादानोपेक्षादिप्रमाकरणत्वस्य निर्विकल्पके सत्वात् सविकल्पकादि
रूपप्रमाकरणत्वस्य चक्षुरादिसंयोगे सत्वात्तस्याव्याप्तिविधत्वमिति मम निराकरणाय

तर्कं० पु०१ ह इन्द्रियान्यकमिति चक्षुरादिकमेव [redacted] प्रत्यक्षप्रमाणमन्ये पांतु व्यापारत्वमिति
४४वस्तुतस्तु भावः प्रत्यक्षप्रमाणमनिराकरणाय इन्द्रियेति द्रव्यग्राहकत्वे द्रव्यविषयकलौकिक
साक्षात्कारजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वे तेनोपनीतभानमादाय रसनेन्द्रियादावति
प्रसंगः अनुपधायकत्वेऽचक्षुःसंयुक्तजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वनिवेशः तद
ग्राहकेषु द्रव्याग्राहकेष्वित्यर्थः [redacted]द्रव्याग्राहकत्वे च द्रव्यविषयकलौकिकसाक्षात्कारज
नकतावच्छेदकधर्मशून्यत्वे तेनानुपधायकत्वेऽचक्षुषि नातिप्रसंगः तत्रापि चक्षुष्ट्वस्य
सत्त्वादिति अन्यत्र द्रव्यग्राहकेतरत्वं न विशिष्टं घटसन्निकर्षे स्पार्शनं जायते एवं त्व
वि२ लौविप्रकृष्टेति दूरवर्तीत्यर्थः तत मनः आत्ममात्रग्राहकमिति तथा च मनस आत्मवि राम
तिांश ४२

त्माग्राहकत्वात्तेन घटादिग्रहापत्तिरिति भावः सर्वेति सर्वविषयकज्ञानजनकमि मनः२
ति सिद्धान्तप्रसंगप्रसंगादित्यर्थः सर्वविषयकमपि सर्वविषयकज्ञानजनकमपि तथा
च न तादृशसिद्धान्तप्रसंग इति भावः परतंत्रमिति स्वेतरबहिर्विषयकज्ञानजनकसामग्री
सापेक्षमित्यर्थः तथा चान्धस्य विप्रकृष्टघटादीनां मनसा न ग्रहापत्तिस्तत्सहकारि चक्षुरा
देरभावादिति भावः किं तत्र मतमाह परमिति मीमांसके ज्ञानलक्षणासामान्यल
क्षणायोगजधर्माणामस्वीकारात् [redacted]मनसश्चक्षुरादीन्द्रियसहकारित्वमेवोच्यते अत ए
वात्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेन इन्द्रियाणां वस्तुप्राप्यप्रकाशकारि
त्वनियमादिति संगच्छत इति तन्मते तन्निराकर्तुमाह न त्विति चक्षुरादिव्यापारे
×चक्षुरादिमात्रमिति चक्षुरादिकमेव परमिति न पुनरित्यत्र [redacted] अन्वयः सात्वय देन ज्ञानलक्षणादिपद
च्छेदः तथा च १५

प्रकटदविन्ननसाक्षात्कारजननात्तेषामपि सहकारित्वमावश्यकं उपदर्शितनियमस्तु लौकिकप्रत्यक्षस्थल
एवेति भावः नन्वज्ञानलक्षणायाः कारणत्व

तर्क० प्र० ५२ ज्ञानादिज्ञानलक्षणादिसहकारेणैव मनसा साक्षात्कारजनने मानाभाव इत्यत आह स्वरूपेति सं
सर्गेति परस्परस्येत्युभयत्रापि सम्बध्यते अर्थः नन्वपरस्परसंसर्गग्रहे का क्षतिरत आह कथमन्य
थेति अन्यथा ज्ञानलक्षणासहकारेण मनसा सकलपदार्थानां परस्परसंसर्गग्रह इत्य
र्थः कथितवाक्यादीनि कवितानां स्मृतिविषयीभूतपदार्थानां परस्परसंसर्गग्रहाभावेन
वाक्य० रचयितेत्यत्र योग्यतावाक्यार्थज्ञानस्य हेतुत्वात्तदावृतदस्वीकारे संसर्गग्रहाभावेन
काव्यरचनोच्छेदप्रसङ्गः इति तत्स्वीकार आवश्यक इति भावः इदमुपलक्षणं लौकि
कसन्निकर्षं विनापि घटो नास्तीत्यादौ वस्तुतो घटस्य ज्ञानात् परे सोऽयं लौकि
कसन्निकर्षं विनापि सुरभिचन्दनमिति चाक्षुषोदयाच्चेत्स्वीकारस्यावश्यकत्वमिति राम० ५२

त० ध्येये लौकिकान्येन्द्रियत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वावच्छिन्ने प्रतियोगिविषयत्वावच्छिन्नत्वे
इन्द्रियविषयताशालिज्ञानत्वेन हेतुत्वेति कार्यकारणभावो बोध्यः कार्यतावच्छेदके लौकिकान्य
त्वनिवेशात्सामान्यविशिष्टबुद्धौ लौकिकसन्निकर्षजन्यनिर्विकल्पकेन व्यभिचारः
कारणतावच्छेदके किंचिद्विषयत्वावच्छिन्नत्वनिवेशाच्च न निर्विकल्पकोत्तरमुपनीत
भानापत्तिः निर्विकल्पकस्यापुपनीतकत्वाकारेतु तद्विषयताशालिज्ञानत्वेनैव
हेतुतेति बोध्ये सामान्यलक्षणाजन्यज्ञाने व्यभिचारवारणत्वक्रमहितो तत्तद्वैशेष्येन का
रणवैशिष्ट्येनिवेश्येव तद्वृत्तिधर्मप्रकारकज्ञानाजन्यत्वनिवेशेन तद्विषयत्वदन्यत्वो
रूप० दिनानाधर्मप्रकारकज्ञाननिरूपितजन्यताननुगमकरूपाभावादिति इत्थं च कार्य
तावच्छेदके लौकिकान्यत्वनिवेशो विनश्यति ध्येये योगजधर्मसामान्यलक्षणावृत्याम

तर्क०प्र० ४२

त्स्वीकारेऽनुभवमेव प्रमाणयति॥ योगिनामित्यादिना॥ योगिनो योगजधर्मसहका
रेण मनसा चक्षुरादिव्यापारं विनापि सर्वविषयकालौकिकसाक्षात्कारोदयात्तस्य
सहकारित्वमावश्यकमिति भावः॥ प्रमेयत्वादिनेति॥ सर्वत्र प्रमेये चक्षुरादिव्यापा
रं विनापि प्रमेयत्वेन प्रमेयसामान्यविषयकालौकिकसाक्षात्कारोदयात्तस्यापि
सहकारित्वमावश्यकमिति भावः॥ सर्वत्रेति॥ बहिर्विषयकज्ञानजनके सामग्र्या
नपेक्षणमित्यर्थः॥ अन्यथेति॥ अबाह्यविषयकज्ञानजनने नहीत्यर्थः॥ आत्मा
नीति॥ योग्यानीति शेषः॥ तद्योग्येति॥ आत्मयोग्यगुणादीत्यर्थः॥ तदभावः यो
ग्यगुणाभावः॥ तद्वृत्तीति॥ आत्मत्वसमवेतयोग्यगुणवृत्तिजातिमत्त्वेत्यर्थः॥ साक्षा

राम ४२

[redacted] त्वज्ञानत्वादिः तद्धेति आलोकत्वपरममहत्त्वरूपकले
माणे वेत्यर्थः द्रव्यसाक्षात्कारसामग्रीसत्त्वेन तत्संस्कारापरिमाणादिग्राहकसामग्र्या
अपि सत्त्वाद्द्रव्यसाक्षात्कारस्य संस्कारापरिमाणविषयकत्वनियमेनोभयत्वमानसे तयो
रपि मानससंभव इति भावः॥ नयोग्य न लौकिकमानससाक्षात्कारविषयीभूतइत्य
र्थः॥ अचक्षुर्मनःसंयुक्तसमवायरूपकारणसत्त्वेऽपि बलात् ज्ञानादीनामिव तयोरपि मा
नसे बाधकाभावः॥ न च तथा सति संस्कारादीनामपि मानसापत्तिः सामग्रीसत्त्वा
दिति वाच्यं ज्ञानादिव्यासंस्कारस्य प्रातिस्विकरूपेण विजातीयगुणत्वेन वा प्रति
बंधकत्वकल्पनात् तद्वत्संस्कारापरिमाणयोरपि प्रातिस्विकरूपेण प्रतिबंधकत्वे प्रतिबं
धकतावच्छेदकगौरवात्स्वीकारे बाधकाभावात् तत्संस्कारे न किंचिद्बाधकं॥ न च ज्ञानो

त्वेन सामान्यसामग्रीबलात्संस्कारप्रत्यक्षापत्तिवारणाय विजातीयगुणभेदत्वेन हेतुता या आवश्यकत्वे

तर्क० दियोग्यगुणत्वावच्छिन्नसंस्कारव्यावृत्तवैजात्यस्वीकृत्य विजातीयगुणविषयकमानसं प्रति विजा
४४ तीयगुणत्वेन हेतुत्वात् इतरवैजात्यस्य तत्संख्यापरिमाणयोः स्वीकारे गौरवात् तयोरव
योग्यत्वमिति वाच्यं मनःसंयुक्तसमवायेन विजातीयगुणे विनापि आत्मत्वमूर्त
त्वजननात् विजातीयगुणस्य विशेषसामग्रीत्वात् संख्यादात्मत्वमानसे आत्मत्वेना
पि हेतुत्वं कल्पयित्वा सामान्यसामग्र्या फलेजननीये विजातीयगुणात्मयोरन्यतर
स्य सहकारित्वकल्पनेन संस्कारप्रत्यक्षापत्तिवारणे त्वेति गौरवात् तदपेक्षया
विजातीयगुणभेद[redacted]त्वेन कारणतापरत्वादित्यादि लितयोः प्रत्यक्षस्वीका
रएवोचितरत्यस्वरसंसूचितादिह इत्यनेन सूचितः इत्यमिति आत्मनः आत्म
समवेतगुणानां च मनसो योग्यत्वे इत्यर्थः परात्मवृत्तिपुरुषान्तरीयात्मादेर् राम. ४४

त्वेनात्मसमवेतसमवेतमानसत्वावच्छिन्नं प्रति विजातीयमनःसंयुक्तसमवेतसमवायत्वेन ४

श्च परात्मसमवेतगुणादेश्चेत्यर्थः चकारेण गुणसमवेतजात्यादीनां तदभावानां
च संग्रहः सम्बन्धेनेति परात्मयोग्यत्वात् पुरुषान्तरीयमनसोऽयोग्यत्वात् आत्म
मानसत्वावच्छिन्नं प्रति विजातीयमनःसंयोगत्वेनात्मसमवेतमानसं प्रति विजा
तीयमनःसंयुक्तसमवायत्वेनाप्यादि नानाकार्यकारणभावकल्पनात् पुरुषान्तरीयात्मान्य
दीयमनसोः संयोगे वैजात्यानभ्युपगमेन न तत्प्रत्यक्षापत्तिरिति भावः महदि
त्यादिति परमाण्वादिषु चक्षुःसंयोगसत्त्वादिति भावः तेषां परमाण्वादीनां चक्षुर
योग्यत्वादिति चक्षुर्जन्यलौकिकसाक्षात्कारायोग्यत्वादित्यर्थः वक्ष्यमाणलौकिके
चाक्षुषसामग्र्यसत्त्वादिति भावः महदित्यादि द्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासंबंधेन

तर्क० चाक्षुषेंद्रति समवाये तन्महत्वत्वेनोद्भूतरूपत्वेन च हेतुत्वे त्यर्थः परमाणोर्महत्वाभा
५५ वात् आत्मनि रूपाभावात् पिशाचादेश्चोद्भूतरूपत्वाभावात् न तत्प्रत्यक्षमित्यभिप्रेत
लार्थः तदेवाह परमाणुश्चेत्यादि तद्रूपस्य पिशाचादिरूपस्यानुद्भूतत्वादुद्भूतत्वाभि
न्नत्वात् पूर्वपिशाचादिशरीरस्य वायवीयत्वेन तत्र रूपाभावात् तद्रूपस्यानुद्भू
तत्वादित्यसंगतं तथापि पिशाचादिपदेन तन्निमित्तकारणपार्थिवोपवेभ कभागो
बोध्यः ननु लाघवाद्विजातीयचक्षुःसंयोगत्वेनैव द्रव्यचाक्षुषे इति हेतुत्वे परमा
चक्षुः ण्वादिसंयोगे च वैजात्यानभ्युपगमान्न तत्प्रत्यक्षापत्तिरिति किं महदुद्भूतरूपादिहेतु
तया न च विजातीयचक्षुःसंयुक्ते विजातीयचक्षुःसंयोगस्यावश्यकतया तयोर्वाच्यतया
विशेषणतया मोघे च चाक्षुषहेतुतया का बाधा उद्भूतरूपाभावे प्रत्यक्षानुरोधेन तत्र राम ५५

पत्तिरिति रूपहेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यं द्रव्यचाक्षुषं जनकतावच्छेदकत
या वैजात्योत्तरस्वीकारात्तस्य च तत्रानंगीकारात् न च तथापि विजातीयच
क्षुःसंयोगस्य चाक्षुषेऽपि सत्वात्तज्जाक्षुषापत्तिरित्युद्भूतरूपहेतुत्वमावश्यक
मिति वाच्यं स्वपूर्तियोगिकसंयोगस्य स्वस्मिन्नभावेन चक्षुषि चक्षुःप्रतियो
गिकसंयोगाभावादिति चेन्न विजातीयक्रियाया एव विजातीयसंयोगनियाम
कत्वेन चैकयैव चक्षुःक्रियया घटे परमाणौ च युगपत्संयोगस्तत्र परमाणा
वपि विजातीयसंयोगस्य दुर्वारतया तत्प्रत्यक्षापत्तेर्वारणासंभवात् न च त
द्दुत्तरदेशस्यापि विजातीयसंयोगनियामकतया परमाण्वादिरूपोत्तरदे
शस्येव तत्र नियामकत्वकल्पनेन तत्र विजातीयसंयोग इति वाच्यं मनेनोत

रदेशत्वेविशिष्टालीयसंयोगनिपामकत्वकल्पनापेक्षयाम हदुद्भूतरूपादिहेतुता पाएवोचितत्वादितिदिक्॰ एकदेत्यनेनास्वरससूचितः सचोद्भूतत्वस्यनी तित्वेनीलत्वादिना संकरप्रसंगः नचनीलत्वादिव्याप्योनानेवोद्भूतत्वमिति वाच्यं॰ तथासतिचाक्षुषत्वावच्छिन्नंप्रतिउद्भूतरूपत्वेनकारणत्वानुपपत्तेः कारणानुगमेनव्यभिचारादिति अनुद्भूतत्वेति नचनीलत्वादिनासांक र्यमित्रापीतिवाच्यं॰ नीलत्व[redacted]व्याप्यनानानुद्भूतत्वस्यैवोपगमात् अनुद्भू

कृ८३ तत्वाभावविशिष्टरूपत्वेनचप्रत्यक्षंप्रतिहेतुत्वेनव्यभिचाराभावादितिभावः ॰प्रसंगाच्चक्षुर्योग्यगुणानाह॰ योग्यगुणेत्यादिना॰ योग्यद्रव्यरूपमिति

चक्षुर्योग्यद्रव्यवृत्तिरूपमित्यर्थः॰ तन्मात्रेति योग्यद्रव्यमात्रवृत्तीत्यर्थः राम ४९

नन्वतन्मात्रवृत्तीत्यत्रमात्रपदमनर्थकमितिचेत्तत्राह मात्रपदमिति घटादिका शसंयोगस्याकाशेपिवृत्तित्वात्नयोग्यद्रव्यमात्रवृत्तित्वमितिभावः नन्वत्वा चप्रत्यक्षेत्वक्संयोगस्यहेतुत्वात्परमाणुवायुप्रभृतीनोस्पार्शनापत्तिरिति त्वगिन्द्रिययोग्यमेवद्रव्यंत्वग्ग्राह्यमित्येववाच्यं॰ तत्रैतद्योग्यमितिहृदि किं स्थंशंकायामाह॰ त्वचइति महदित्यादि तथाचद्रव्यवृत्तिलौकिकविषयतासं बंधेनत्वाचप्रत्यक्षेप्रतिमहत्वत्वेनोद्भूतस्पर्शत्वेनहेतुत्वात्॰ [redacted]

[redacted]वायोः॰प्रत्यक्षमितिभावः॰ यथाकम्पपरमाण्वादिप्रत्यक्षंवारयति तेनेत्यादिना॰ प्रभायाइति नचप्रभायांहितेजस्त्वरूपेत्यनेनप्रभायारूप त्वमेवनतुद्रव्यत्वमितिवाच्यं तदन्यमतानुसारेतैजसद्रव्यत्वादिति॰ प्रसं नत्वक्षापत्तिरितिभावःसामान्यतोवहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नंप्रत्युद्भूतरूपत्वेनहेतुत्वात्त्वाचप्रत्यक्षेपिरूपंहेतुः तेननवायोः

तर्क० गात्वमिन्द्रिययोग्यगुणानाह ॥ गुणाश्चेत्यादिना ॥ त्वचो योग्या इति शेषः ॥ वस्तुयो
४१ सत्रूपे योग्यस्यापि त्वचा ग्रहणप्रसंगादुद्भूतातिरिक्ता इति ॥ महदुद्भूतस्पर्शवन्मात्रे
ति ॥ तन्मात्रवृत्तित्वे तदितरावृत्तित्वे सति तद्वृत्तित्वे ॥ महदुद्भूतस्पर्शश्चेति
सामानाधिकरण्येन महत्त्वविशिष्टोद्भूतस्पर्शश्चेत्यर्थः ॥ ननु वस्तुयोग्या इ
त्यर्थमतेआह अतएवेति ॥ अतएव चक्षुर्योग्यत्वविशेषणादेव ॥ वायुवृ
त्ति ॥ वायुपरिमाणस्य चक्षुरयोग्यत्वादिति भावः ॥ ननूद्भूतस्पर्शवदवृत्तेश्च
क्षुर्योग्यगुणस्यैवाप्रसिद्धत्वात्तेनैव तत्र त्वक्त्वप्रत्यक्षापत्तिवारणे कृते महदित्यादि
विशेषणं न देयमित्यत आह ॥ न चेति ॥ तथा च परमाणुपरिमाणस्य चक्षुर्योग्यत्वाभावेन
स्यापि त्वाचप्रत्यक्षापत्तिरतस्तद्विशेषणमावश्यकमेवेति भावः ॥ न च चक्षुर्यो राम
४१

मात्रवदव्याप्तिमाह नचाघटेति उद्भूतस्पर्शवन्मात्रावृत्तित्वात् ३

ग्यत्वविशेषणेनैव परमाणुगुणवारणेऽद्रव्यवृक्षमहदिति विशेषणवैयर्थ्यमिति वाच्यं
त्रुटिपरिमाणस्पार्शनवारणाय प्रकृष्टमहत्त्वपरतया तदुपादानस्यावश्यकत्वा
त् उद्भूतस्पर्शवदितरावृत्तित्वात् तथा च तदितरावृत्तित्वस्वरूपतन्मात्रवृत्तित्वेत न३
स्येति भावः ॥ तत्राहे प्रमाणेहि ॥ कर्मवेति ॥ त्वग्योग्यद्रव्यसमवेतकर्मत्वं योग्य वीप
मित्यर्थः ॥ वायोरपि स्पार्शनप्रत्यक्षवादिमीमांसकमते दर्शयति ॥ मीमांसकास्त्व
त्वित्यादिना ॥ लाघवात् ॥ त्वाचप्रत्यक्षे रूपस्य हेतुत्वाकल्पनेन लाघवात् ॥ मह
दिति ॥ महत्त्वविशिष्टोद्भूतरूपमित्यर्थः ॥ तत्प्रयोजकं ॥ त्वाचप्रत्यक्षप्रयोजकं गौ
रवात् प्रभास्पार्शनवारणाय उद्भूतस्पर्शहेतुत्वावश्यकतया त्वाचप्रत्यक्षे प्रति

त.प्र.प्र. रूपहेतुत्वे गौरवात् अतइति उद्भूतरूपस्य त्वाचप्रत्यक्षाप्रयोजकत्वादित्यर्थः बहि
४८ रिन्द्रियेति आत्मप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय बहिरिन्द्रियजन्यत्वनिवेशः अतएव त्वगि
न्द्रियसाधारण्यमपीति भावः तदभावात् उद्भूतरूपाभावात् नैवमिन्न वायोस्पार्शन ति॰
प्रत्यक्षमित्यर्थः लाघवादिति बहिरिन्द्रियजन्यसाक्षात्कारत्वापेक्षया द्रव्यचाक्षुष
त्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वे लाघवादित्यर्थः अत्र मीमांसकानामयमाशयः आ
त्मप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणाय बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वे गौ त्व॰
रवादुद्भूतरूपस्य कार्यतावच्छेदकं बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वं वाच्यं तत्र बहिष्ट्वं आत्मान्य
त्वा त्वं मात्रवृत्तित्वं वेति विनिगमनाविरहः अथ मूर्तप्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकं

स्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकतया मूर्तत्वजातिरिति चेन्न वायुप्रमायाः स्पार्शन
कारणीभूतस्पर्शस्य स्पार्शनं प्रति हेतुत्वावश्यकतया चाक्षुषत्वमेव रूपजन्य
तावच्छेदकं मुद्रेयतेन तु प्रत्यक्षत्वे वायोः प्रत्यक्षसिद्धेहेन तस्य सन्दिग्धव्यभिचार
कत्वात् तदुक्तं परित्यज्य च निश्चितो व्यभिचाररूपं गृह्यमाणे व्यभिचारकेवलका
र्यत्वकल्पनाया अयोगादिति तथा च वायोः स्पार्शने बाध[redacted]काभावः साधिको
वसमीरो ये मन्दो विहरतीत्यादिप्रतीतिः न चोद्भूतस्पर्शेन वायोरनुमानान्नेता
दृशप्रतीत्यनुपपत्तिरिति वाच्यं व्याप्त्यादिप्रतिसन्धानं विनापि तादृशप्रतीतेर्जायमा
नत्वात् अन्यथा घटं स्पृशामीत्यादिप्रतीतेरनुमानादिनैवोपपत्तौ घटादीना

तर्क०प्र० ४९ अविस्पार्शनोच्छेदापत्तेरिति अत्राहुर्नैयायिकाः कारणाभावात्कार्याभा
वइति प्रतीत्या कार्यसामान्याभावे कारणाभावस्य प्रयोजकत्वेन तत्र च मू
र्तप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति उद्भूतरूपत्वेना हेतुत्वे प्रत्यक्षसामान्याभावे उद्भूत
रूपाभावस्योद्भूतस्पर्शाभावस्येति विशेषणं दस्य प्रयोजकत्वेवाच्ये इति माष
गौरवात् सम्मते चोद्भूतरूपाभावस्येति लाघवं उद्भूतरूपत्वेनाकारणत्वे च
दृ. तदवच्छिन्नाभावस्य प्रयोजकत्वे भवतां तद्धेतुत्वमावश्यकमेव ननु तर्हि उद्भूत
स्पर्शत्वेन हेतुत्वमादाय विनिगमनाविरहः अत एव वायोरिव मन्मतेऽपि प
भायाः प्रत्यक्षानंगीकारे हंहेति हंगमादेरिति तीत्यनुपपत्तेः संयोगप्रत्यक्षे याव रामः
प्रत्यक्षानंगीकारादिति वेन्नाऽरहोपरिदेशे विहंगम इत्यत्र प्रभामंडलस्यैवोपरिदेशतमालस्यव१ ४९

तदाश्रयप्रत्यक्षस्याहेतुत्वात् एवं संयोगविभागलिंगके चेद्दत्तारकादौ गत्य[illegible]नु
मानेनस्यात् न च पूर्वोत्तरदेशयोर्भ्वंदेशे रूपवत्त्वे भानुमतो भाभ्यां संयोगविभागयो
रनुमानमतोऽभ्यंगत्यनुमानमिति वाच्यं प्रभामंडलरूपयोर्भेव अतेऽप्रत्यक्षत्वात्तयो
ल्. तस्मात्प्रभायाश्चाक्षुषत्वांगीकारस्यावश्यकतया उद्भूतस्पर्शत्वेन कारणत्वा
संभवः न च मूर्तप्रत्यक्षत्वस्य नित्यसाधारण्यात्कार्यतावच्छेदकत्वमि
ति वाच्यं समवायसंबंध कालिकविशेषणतान्यतरसंबंधेन प्रत्यक्षत्वस्यैव जन्यतावच्छे
दकत्वात् एवं रीत्या सिद्धकार्यकारणभावे वायौ रूपाभावेन न प्रत्यक्षमिति वा[illegible]
प्रतीतिर पुनरनुमानादिनैवोपपादनीया घटादौ चोद्भूतस्पर्शत्वेन तत्प्रतीतेः प्रत्यक्षत्व नार
रूप

तर्क.५० मवेति · नन्वगगनघटसंयोगस्पार्शनवारणाय विजातीयसत्स्पार्शनं प्रति सामाना
५० धिकरण्यसंबंधेन स्पार्शनाभावस्य प्रतिबंधकत्वावश्यकत्वे तथा वायोरस्पार्श
स्पर्श२ नेवायुस्पार्शनानुपपत्तिः वस्तुतस्तु उक्तस्पार्शने व्यभिचारवारणाय सतिविजाती
यत्वनिवेशः · वैजात्यं चेदं द्रव्यव्यावृत्तं गुणकर्मसाधारणं · न च प्रतिबध्यतावच्छे
दककोटौ विजातीयसतिस्पर्शान्यत्वनिवेशान्नानुपपत्तिरिति वाच्यं · तथा सति
विजातीयसत्वस्य स्पर्शान्यत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरह
प्रसंगात् एवं त्वक्संयुक्तसमवायरूपसामान्यसामग्र्याः स्पार्शनाभावा राम. ५०
भावरूपकारणं विनापि वायोः स्पर्शस्पार्शनजननात्तस्य विशेषसामग्रीत्वा
संभवेन त्वक्संयुक्तसमवायरूपसामान्यसामग्रीत्वाद्गगनघटसंयोगस्पा

त्वस्पार्शनजननात्तस्य विशेषसामग्रीत्वासंभवेन सामान्यसामग्रीत्वाद्गगनघटसंयोगस्पार्शनापत्तेर्दुर्वारत्वात् सद्भिन्न

स्पर्श१ र्शनापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च · न च स्पार्शनं प्रति स्पर्शत्वेनापि हेतुत्वे कल्प्यमिति त्वासामा
न्यसामग्र्याः त्वक्समवेतस्पार्शनत्वावच्छिन्नजननीयस्पार्शनाभावाभाव
स्पर्शयोरन्यतरस्य सहकारित्वकल्पनान्नानुपपत्तिरिति वाच्यं · तथा स
ति प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ स्पर्शान्यत्वनिवेशेन स्पर्शत्वेन हेतुत्वकल्पने
न च वायोः प्रत्यक्षत्ववादिमते गौरवादिति वाच्यं प्रत्यक्षत्वस्वीकार एवोचितत्वादि युप
ति चेन्न एवं · तादृशप्रतिबंधकाभावे विनापि त्वक्संयुक्तसमवायेन द्रव्यस्पार्श
नं प्रति सद्भिन्नत्वेनापि कारणत्वे कल्प्यमिति त्वासामान्यसामग्र्या एतज्जननी
नीये तादृशप्रतिबंधकाभावसद्भिन्नयोरन्यतरस्य सहकारित्वकल्पनाद
पत्तिवारणे त्वतिगौरवात् तदपेक्षया गगनघटसंयोगस्पार्शनवारणाय वि णायस्पार्शना१

तर्क०प्र० शिष्टविजातीयसत्त्वे नैव तादात्म्येन प्रतिबन्धकत्वोचि[illegible]त्वात् । विजातीयसत्त्वे स्पा
र्शनाभाववैशिष्ट्ये च सामानाधिकरण्यघटितसामानाधिकरण्यसंबन्धेन । न
५१ च विजातीयसत्त्वस्पार्शनाभावयोर्मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरह इति विशेष्य२
वाच्यं । विजातीयसत्त्वविशिष्टस्पार्शनाभावत्वेन प्रतिबन्धकत्वे सामानाधि
करण्यस्यैव प्रतिबन्धकतावच्छेदक[illegible]संबन्धतया गौरवात् । स्पा
र्शनाभावविशिष्टविजातीयत्वेन प्रतिबन्धकत्वे तु तादात्म्यस्यैव प्रतिबन्धकता
वच्छेदकतया लाघवात् । प्रतिबन्धकताव[illegible]शक्तेन
वायोरप्रत्यक्षत्वेन तत्स्पर्शस्पार्शने व्यभिचारः । न च तादृशप्रतिबन्ध राम ५१

काभावे विजातीयवायुस्पर्शस्पार्शजनने तस्य विशेषसामग्रीबलासंभवेन सामान्यसामग्रीब
गगन२ लादेव घटादेरिव योग्यस्पार्शनापत्तिरिति वाच्यं । स्पर्शस्पार्शनं प्रति स्पर्शत्वेनापि हेतुताकल्पनेन
सामान्यसामग्रीफलजननीयस्पर्शत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकाभावयोरन्यतरस्य सह
कारित्वोपगमात् । न च प्रतिबन्धतावच्छेदककोटौ स्पर्शान्यत्वनिवेशेन स्पर्शत्वेन हे
तुताकल्पनेन च वायोः प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारे गौरवाद्वायुप्रत्यक्षतास्वीकार एवोचित
इति वाच्यं । वायुप्रत्यक्षत्वानङ्गीकारे प्रकारान्तरेण लाघवसंभवात् । तथाहि । परमाण्वा
दिवृत्ति तत्संनिकर्षबलात् द्रव्यत्वस्यापि स्पार्शनापत्तेर्वारणाय द्रव्यसमवेतस्पार्शनं प्रति
त्वक्संयुक्तस्पार्शनत्वं कार्यतावच्छेदकमुपेयं । तस्य च सिद्धिर्न द्रव्यसमवेतस्पार्श
नत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वमादाय विनिगमनाविरहप्रसंगः । वायोरप्रत्यक्षत्वे
स्पार्शनत्वसमवायेन हेतुत्वे वाच्ये तत्र वायुस्पर्शस्पार्शने व्यभिचारवारणाय द्रव्यान्यद्रव्यसमवेत २

श्री
म॰दी॰त॰ २
५२

तु वायुस्पर्शस्पार्शने व्यभिचारेण द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतस्पार्शनत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वासं
भवेन सद्भिन्नद्रव्यसमवेतस्पार्शनत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकतया विनिगमनाविरहासंभ
वात्. न चैवमसन्निकृष्टगुणकर्मस्पार्शनापत्तिरिति वाच्यं. एकाश्रयवृत्तित्वसन्निकर्षा
त्वादिप्रत्यक्षत्ववारणाय विजातीयस्य स्पार्शने प्रतिसामानाधिकरण्यसंबंधेन त्व
यसंयोगाभावस्य प्रतिबंधकत्वावश्यकतया तेनैवासन्निकृष्टगुणकर्मस्पार्शनापत्ति
वारणासंभवात्. न चैवं त्वक्संयुक्तसमवायहेतुतायामेव बीजाभावः येन तत्कार्यताव द्रव्य
च्छेदके विनिगमनाविरहः वायुप्रत्यक्षतावादिमते प्रसज्येतेति वाच्यं. असन्निकृष्ट
त्वादिस्पार्शनवारणाय त्वक्संयुक्तस्पार्शनत्वसमवायत्वेन सद्भिन्नद्रव्यसमवेतस्पार्श
नत्वावच्छिन्ने प्रति हेतुता। तत्र च द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतस्पार्शनत्वमादायैव विनिगमना। ना

रामः
५२

विरहः। वायोरप्रत्यक्षत्वेन वायुस्पर्शस्पार्शने व्यभिचारात् वायुप्रत्यक्षत्ववादिमते तु द्र
व्यान्यद्रव्यसमवेतस्पार्शनत्वमादाय विनिगमनाविरहेणाने तद्दूषणमिदमिति ज्ञानं
तत्सन्निकर्षहेतुत्वकल्पनायां तयोः प्रत्यक्षत्वांगीकार एवोचितः एतन्मते तु रूपे
णस्पर्शान्यत्वनिवेशेन स्पर्शत्वेन हेतुत्वकल्पनेन च किंचिद्गौरवं संभवेऽपि दूषण
मेदमित्यसन्निकर्षहेतुत्वकल्पनायां पक्षे लाघवान्न पापादिति सिद्धान्तानुयायीयाः
लो नव्यास्तु। असन्निकृष्टद्रव्यस्पार्शनवारणाय पुरुषभेदभिन्नसन्निकर्षहेतुत्वेना
पेयते अपि तु सद्भिन्नसमवेतस्पार्शने प्रति स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वविशिष्ट
यत्स्ववृत्तिस्पार्शनविषयतासंबंधेन तद्घटसमवेतत्वसंबंधेन कृतित्वेनैव
कारणत्वे स्ववृत्तित्वेन कालिकसंबंधेन एवं च वायुप्रत्यक्षत्वस्वीकारे पुरुषभेद

॥सि.टी.त.७ भिन्नसन्निकर्षहेतुतापेतत्कार्यतावच्छेदकेउपदर्शितगौरवस्यानवकाशः तद्धेतुत्व
५३॥ स्यैवाकल्पनात्· नवकृतिकार्यतावच्छेदके द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतस्पार्शनत्व मादा
यविनिगमनाविरहस्संभव इति वाच्यं भवन्मते स्पर्शान्यत्वनिवेशेन स्पर्शत्वेनावि
हेतुत्वकल्पनेन गौरवस्यातिस्फुटत्वात्॥ वस्तुतस्तु ।व्यापकधर्मेण कारणताया
इव कार्यताया अपि केनत्यन्नात्· द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतस्पार्शनत्वस्य कार्यतावच्छे
दकत्वासंभवात्त्वगिंद्रिये स्पार्शने स्वैव वायुप्रत्यक्षतावादिमतेपि सन्निकर्षकार्यता
वच्छेदकत्वादित्याहुः॥ वस्तुतस्तु ॥उद्भूत्वा घ्राणेंद्रियप्रत्यक्षकारणायते पोतत्त्वघ नैर
त्वेन प्रतिबंधकत्वे गौरवाल्लाघवेन विषयत्वेनैव लौकिकप्रत्यक्षहेतुत्वे विषयत्वे
वलौकिकविषयतासंबंधेन साक्षात्कारत्वस्य मेवतथा वक्ते नैव गगनघटसंयोगस्या ॥रामः॥

॥५३॥

१विनातीमस र्शनत्वारणेन तदनुरोधेनैव स्पार्शने प्रति स्पार्शनाभावप्रतिबंधकत्वमिति न वायुस्पर्शस्पार्श
नानुपपत्तिः नचैवं विषयत्वाभावादेव नीरूपप्रत्यक्षवारणे रूपहेतुत्वमनावश्यकमि
ति वाच्यं घटादेः पाकादिना नीरूपतादशायां लौकिकप्रत्यक्षापत्ते रूपहेतुत्वस्यावश्यक हैर
त्वादित्यलमनल्पजल्पनेन· समवायातींद्रियवादिवैशेषिकमतं दूषयितुं तन्मतमुप
न्यस्यति· वैशेषिकास्त्विति· . नप्रत्यक्षः नेंद्रियजन्यलौकिकसाक्षात्कारविषयः सं
बंधप्रत्यक्षइति· संबंधत्वस्य समवायसाधारणत्वादिति भावः ननु तादृशका
र्यकारणभावे मानाभावरत्यत आह कथमन्यथेति· अन्यथा तादृशकार्यकारण
भावाकल्पनेन प्रत्यक्षइति तत्रापि चक्षुः संयुक्तसमवायरूपकारणत्वेन द्रव्यस नैर
मवेतचाक्षुषापत्तेरिति भावः नचेति नहीत्यर्थः तथा हेतुतायामिति संबंधप्र

न्या.दी.त.प्र. त्वक्षेयावदाश्रयप्रत्यक्षत्वेन हेतुतायामित्यर्थः घटाकाशसंयोगप्रत्यक्षापत्तिरेवमा
नमित्याशंकां निरावष्टे ॥ नचेत्यादि ॥ योग्य इति ॥ द्रव्यत्वादिज्ञाने योग्यमात्रसमवेत
॥५४॥ त्वाभावाद्योग्यत्वेन स्यादतो गुणस्येति ॥ योग्यत्वादिति ॥ घटाकाश[illegible] संयोगस्य
चायोग्याकाशवृत्तित्वे नायोग्यत्वादिति भावः नन्वेवं वायुस्पर्शस्य शब्दस्य च प्र
त्यक्षेन स्यात् ॥ तयोरयोग्यवृत्तित्वादित्यत आह ॥ किंचेति ॥ लाघवात् संबंधप्रत्यासत्त्या
वश्यकत्वे लाघवात् ॥ लाघवमेवाह ॥ संबंधत्वहीनेति ॥ संयोगत्वस्य जातिरूपतया ला
ते घवमस्येति भावः ॥ घ्राणग्राह्य इति ॥ तद्वृत्तिगंधगते सामान्यं गंधत्वादि तयोः गंधगं
धत्वयोः अत एव गंधे महत्वसामानाधिकरण्यविशेषणादेवोद्भूतत्वविशेषणं व्याव ॥रस॥
र्तिमाह नचेति ॥ रसनयोग्यगुणमाह रसनेति ॥ श्रवणयोग्यगुणमाह श्रव ॥५५
घ्राणग्राह्यगुणमाह।३

णेति नन्वक्षुरादीनां द्रव्यग्राहकत्वे निमीलितनयनस्यापि तद्ग्रहापत्तिरत आह
तस्यैवेति सन्निकृष्टार्थग्राहकत्वात् सन्निकृष्टार्थमात्रग्राहकत्वात् असन्निकृष्टा
र्थाग्राहकत्वादिति यावत् सहकारिणः प्रत्यक्षजनने [illegible]पेक्षणीयाः तथा चेंद्रियसं नी
योगादेरपि प्रत्यक्षहेतुतया न निमीलितनयनस्य प्रत्यक्षापत्तिरिति भावः नन्विंद्रि
यत्वस्य तेजस्त्वादिना संकराज्जातित्वासंभवेन कथं द्रव्यत्वे किंतु प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं
इंद्रियत्वसंयोगत्व प्रति हेतुत्वमिति चेन्न. इंद्रियनिष्ठैककार्यत्वे पुष्वैन्यात्स्वीकृत्य चिन्तनीयैकत्वत्वेनैव तद्धे
तुत्वात् नचचक्षुःसंयोगदशायां स्पार्शनवारणाय चक्षुस्त्व[illegible]संयोगयोस्पार्शनहेतु स्पार्शनप्र
त्वावश्यकत्वे इंद्रियसंयोगादेः प्रत्यक्षसामान्यहेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यं प्रत्यक्षसामा
न्यानुत्पादे चक्षुःसंयोगाभाव[illegible]योगाभावाभ्यां नाप्रयोजकत्वे गौरवात्तद्घटेनेंद्रि
त्वक्संयोगदशायांस्वावस्तु[illegible]वारणाय२

मं.टी.त.प्र. यत्संयोगाभावस्यैव प्रयोजकत्वेनेन्द्रियसंयोगहेतुत्वावश्यकत्वात् · अकारणविरहस्य
५५ कार्यविरहाप्रयोजकत्वात् इन्द्रियसंयोगस्य संयोगेनेन्द्रियस्य वा हेतुत्वमिति निर्विनिम
नाविरहादिन्द्रियत्वेनापि तद्धेतुत्वमिति ननु सर्वेषामेव सन्निकर्षाणां द्रव्यादिग्राहक
त्वे आत्मनः प्रत्यक्षानुपपत्तिस्तत्र संयुक्तसमवायाभावात् · एवं रूपादेरपि तत्र संयो
गाभावादिति प्रत्येकमेव द्रव्यादिग्राहकता वाच्या · तत्र केन किं गृह्यत इति पृच्छति
अथ केनेति उत्तरयति द्रव्यमिति संयुक्तसमवायस्य गुणमात्रग्राहकत्वे शब्द
ग्रहो न स्यात् स्वाश्रयप्रतियोगिकसंयोगाभावेन श्रोत्रसंयुक्तसमवायस्य श
ब्दे सत्त्वादित्यत आह शब्देतरेति जातिर्द्रव्यत्वादि संयुक्तसमवेतसमवायस्य श
ब्दत्वे सत्त्वाच्छब्दत्वग्रहानुपपत्तेः शब्देतरगुणेति शब्देतरेति गुणविशेषणं · तत्र राम ५५

समवायेऽभावे च · तथा चैवंविधसन्निकर्षाभावेन विशेषणतयैव तद्ग्रह इति भावः तस्य
शब्दाभावस्येत्यर्थः अग्रे चैतस्य घटाभावस्येत्यर्थः ननु इन्द्रियसन्निकृष्टविशेषणता
इन्द्रियसंयुक्तविशेषणतातः पाकरूपादेरसत्त्वाभावग्रहानुपपत्तिरत आह इन्द्रिय
सन्निकृष्टेति बहुविधेति इन्द्रियसन्निकृष्टविशेषणता इन्द्रियसंयुक्तसमवेतविशेष
णतेत्यादिरीत्या बोध्या · इन्द्रियसंयुक्तसमवेतविशेषणतया रूपादेरसत्त्वाभावग्रह
संभवान्नानुपपत्तिरिति भावः बहुत्वात् संयुक्तसमवायादिभेदेन बहुविधत्वात्
ननु रूपादिग्रहार्थमवश्यमभ्युपेयया संयुक्तसमवायप्रत्यासत्त्यैव घटादिग्रहोपप
त्तौ कृतं संयोगस्य प्रत्यासत्तित्वेनेत्याशंकते नन्विति · न प्रत्यासत्तिर्द्रव्यग्राहकं प्र
त्यासत्तेः सत्ताभावादिति शेषः ननु घटादिग्रहान्यथानुपपत्तिरेव मानमत आह

मु.दी.टी. पृ. ५६

संयुक्तेति तदंशे समवायात् संयुक्तसमवायात् समवायात् · तस्यात्मनः तथा चात्मप्रत्यक्षे संयोगहेतुतायां आवश्यकत्वेन तत्रैव द्रव्यप्रत्यक्षत्वमेव तज्जन्यतावच्छेदकमुपेयत इति भावः ननु द्रव्यसमवेतचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति चक्षुःसंयुक्तसमवायस्य हेतुत्वे तत एवोपपत्तेरलं चक्षुःसंयोगस्य हेतुत्वेन · यदि चात्मप्रत्यक्षे व्यभिचारित्वात्सामान्यतो द्रव्यप्रत्यक्षत्वमेव जन्यतावच्छेदकमुररीक्रियते तदा सत्प्रत्यक्षत्वमेवास्तु तथा
नवसत्प्रत्यक्षत्वस्य तथात्वे रूपादिचाक्षुषानुपपत्तिरित्यन्यथानुपपत्तिरेव तत्र बाधकेति वाच्यं · तथा सति चक्षुःसंयुक्तसमवायेनैव घटादिचाक्षुषोपपत्तेर्न द्रव्यप्रत्यक्षत्वजन्यतावच्छेदके साधकाभावस्यैव प्रकृते बाधकत्वादित्यत आह · संक्षे रा.म. ५६
पद्यतीति · चक्षुःसंयुक्तसमवायस्य घटादिरूपे सत्त्वात् तच्चाक्षुषापत्ते

×त्रुटिचाक्षुषे व्यभिचारवारणाय द्रव्यान्यस चाक्षुषत्वस्य विजातीयस चाक्षुषत्वस्य वा तज्जन्यतावच्छेदकत्वमुपेयं · एवं च ×९

युक्तचाक्षुषवन्निरूपितसमवायत्वेन तद्धेतुत्वं वाच्यं · तत्र त्रुटिचाक्षुषत्वस्यासंग्रहे तत्तया चक्षुःसंयोगहेतुतावश्यकीति हृदयं · संयोगप्रत्यासत्तिरिति · परमाणौ महत्त्वं नास्तीति प्रत्ययात्परमाणाविव घटे आलोको नास्तीत्यादिप्रत्ययात् · घटेपि चक्षुःसंयोगस्यावश्यकत्वाच्चक्षुःसंबद्धविशेषणताया एवाभावग्राहकत्वादिति भावः महदुद्भूतेति महत्त्वविशिष्टोद्भूतरूपविशिष्टालोकनिरूपितसंयोगस्य हेतुत्वे तेजःसंयोगाभावात्तेजोन्तरप्रतियोगिकसंयोगाभावात् स्वस्मिन् स्वप्रतियोगिकसंयोगानभ्युपगमादिति भावः तत्प्रभा प्रदीपप्रभा · दीपप्रभायां दीपसंयोगस्यैव सत्त्वादतो मणिप्रभादाविति · मणेः पार्थिवत्वेन तत्संयोगस्याहेतुत्वादिति भावः ननु मणिप्रभादौ सौरालोकसंयोगस्यैव सत्त्वादत आह दृश्यते चेति महोऽधकारे इत्यनेन न सौरालोकव्यवच्छेदः अंधकारघटा

संयोगोऽद्यावच्छेदकारणमित्यर्थश्चेति । महदुद्भूतरूपालोकसंयोग इत्यर्थः । नन्वेवमिति । एवंमालोकप्रतियोगिकः ५

मु.टी.सु.
५२

द्विप्रत्यक्षापत्तिवारणाय तत्रालोकसंयोगस्य हेतुत्वमास्तां आलोकप्रत्यक्षे तु न हेतुत्वे
मानाभावः अंधकारेऽपि तत्प्रत्यक्षोदयात् अतः आलोकभिन्नद्रव्यचाक्षुषत्वावच्
छिन्नं प्रत्येव तस्य हेतुत्वमतो न व्यभिचार इत्याशंकते अथेति सुवर्णेति सुवर्ण
स्यालोकभिन्न [illegible] त्वादिति भा
वः आलोकसंयोग इति आलोकनिष्ठः संयोगो हेतुरित्यर्थः यत्रालोकवति भूतले
घट आनीतस्तत्रालोकप्रतियोगिकसंयोगाभावात् आलोकवृत्तिसंयोगश्चैव हेतुरित्यादि
तिभावः तस्यालोकसंयोगस्य [illegible] त्वादालोकभिन्नासमवहितत्वात् एवं च तत्रैत्यादिका
कसंयोगस्यालोकेऽपि सत्त्वे सुवर्णेति तत्राप्यालोकाकाशसंयोगस्य [illegible] सत्त्वादिति भा
वः अनभिभूतेति अनभिभूतं रूपं यस्येति बहुव्रीहिः अनभिभूतरूपविशिष्टालोकसं रा.म. ५२

[illegible]
द्धि [illegible] योगस्य हेतुतया सुवर्णे तदसंभवः सुवर्ण
रूपस्याभिभूतत्वात् तथा च द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति अनभिभूतरूपविशिष्टालो
कसंयोगस्य हेतुत्वमिति भावः अथान्यसुवर्णरूपस्यानभिभूतत्वे द्रव्यान्तरेति अं
धकारे घटादेः सुवर्णसंयोगात् घट [illegible] ग्रहापत्तेरिति अभिभूतत्वे तस्येति भावः बल
वत्सजातीयग्रहणेऽपि तु न भग्रहणं च अभिभव इति संप्रदायविदस्त्वित्यादि आलोकेतरा
द्रव्यचाक्षुषे आलोकसंयोगस्य हेतुत्वे अंधकारे सुवर्णसाक्षात्कारापत्तिरित्यतः सु
वर्णभिन्नत्वमालोकविशेषणं तथा च सुवर्णभिन्नतेजः तद्भिन्नद्रव्यं सुवर्णघटा
दिवत् तत्प्रत्यक्षे आलोकसंयोगो हेतुः अतो नान्धकारे सुवर्णादिसाक्षात्कार इत्यर्थः

२ कं प्रभातं चक्षुर्वर्णादि यावत् तमिस्रा द्युतवर्णादि संयोगव्याप्तं वैजात्यमुपेत्य सविजातीयालोकसं
२ योगत्वेनैव हेतुत्वं २

त·१·७· कार्यतावच्छेदकगौरवमत्रास्वरसः केचित्तु द्रव्यचाक्षुषे आलोकसंयोगसामान्यसं
योगत्वेनैव हेतुत्व[illegible]मित्यपि केचित् आलोकसंयोगानवच्छेदकावच्छेदेनैर्सत्वादित्या परस्यां
शंक्यते तथापीति तथापि आलोकसंयोगादेर्हेतुत्वेपि परादिगवच्छेदेनोद्भूतसंयु योग४
क्तेति आलोकासंयुक्तेत्यर्थः पुरुषे लोकेति परादिगवच्छेदेन चक्षुःसंयुक्ते तिरो
वः यदवच्छेदेनेति आलोकसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नचक्षुःसंयोगत्वेन हेतुत्वादि
तिभावः अथ मूर्तयोः समानदेशताविरोधात् घटादौ एकावच्छेदेन संयोगसं
बंधेनालोकचक्षुषोः संभवादालोकसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नचक्षुःसंयोगः कथ
प मुपपद्यते तत्रिवेकृ निबिडयोर्मूर्तयोः समानदेशतानंगीकारात् आलोकचक्षुषो राम·
X चक्षुःसंयोगे घटादिघटापत्तिः तत्रालोकसंयोगस्य चक्षुःसंयोगस्य च परस्परानवच्छेदका ४ ७ ५८
X वच्छेदेन ७

क्षेनसत्वेन निर्विवादत्वाभावात् न च तथाप्यालोकसंयोगस्य कारणतावच्छेदककोटि
प्रविष्टत्वान्न कारणत्वमिति वाच्यं तादृशचक्षुःसंयोगत्वेन चक्षुःसंयोगावच्छेदकाव
च्छिन्नालोकसंयोगत्वेन वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेण तस्यापि कारणत्वा
त् [illegible]न चालोकसंयोगं विनापि विडालादेः सोऽन्धकारे प्रत्यक्षोदया
त्कथं तस्य कारणत्वमिति वाच्यं विजातीयचाक्षुषप्रत्ये चालोकसंयोगस्य हेतुत्वा
त् विडालादिसाज्ञनपुरुषीयचाक्षुषव्यावृत्तं चैतन्यत्वमिति केचित्तु अंज
नाभावविशिष्टालोकसंयोगाभावत्वेन द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नप्रतिबंधकत्वं तद ऋणि३
भावत्वेन च कारणता अंजनाभाववत्त्वसंयुक्तचक्षुःसंयोगित्वसंबंधावच्छिन्न
प्रतियोगिताकः आलोकसंयोगाभावे अंजनाभाववैशिष्ट्यं च सामानाधिकरण्येन आ

सं·दी·न·प्र· ५९

लोकसंयोगाभावस्य स्वसमानाधिकरणैकत्वसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताको बोधः
तेन संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेपि न क्षतिः स च विशिष्टाभावः क्वचिद्दिवसे आलोकाभावप्र
युक्तः क्वचिद्दिशो व्याप्याभावप्रयुक्तः सोऽजने पुंसः अंजनाभावविरहप्रयुक्तो विशेषा
भावः आलोकसंयोगस्य तेनालोकसंयोगाभावविरहप्रयुक्ते इत्युक्तेपि तत्रापि न
निवेशकाभावसत्त्वमव्याहतं· विडालादिचाक्षुषे व्यभिचारवारणायालोकपदं तत्पुरः
वीयत्वं निवेशनीयमित्याहुः समवायाभावग्रहार्थमिति विशेषणतालक्षणप्रत्यास
त्तिरित्युक्ते· तत्र समवायाभावयोः प्रमाणसत्त्व एव संभवति तदेव नत्वासंकेते
स्यादेतदिति समवायाभावग्राहकत्वेनैव तत्तुल्यशक्तित्वे स्यादत आह न
प्रमाणाभावस्य हीति· तथा च प्रमेयाभावव्याप्यत्वात्तयोरसत्त्वमिति भावः नन्वेवं घटद

राम· ५९

त्वादिप्रत्यक्षे घटघटत्वयोः संबंधविषयकं तत्र समवायातिरिक्तसंयोगादीनां बा
धात् समवायसिद्धिः तथा चेतरबाध● सहकृतप्रत्यक्षप्रमाणस्यैव संभवात्कथं
प्रमाणाभाव इत्याशंकते अथेत्यादि ननु समवायातिरिक्तस्यैव कस्यचित्सं रिक्ते
बंधस्य सत्त्वेनेतरबाधः इत्यत आह नहीति तथा च घटत्वरूपवत्त्वादीनामन
न्यः संबंधः संयोगादिः स्त्वादिति तथा च समवायातिरिक्तस्याधारत्वे यथा भा
वस्य स्वरूपसंबंधस्य सत्त्वात्तद्विषयकत्वेनैव प्रतीतिरुपपत्तेर्नेतदन्यथानुपपत्त्या स
मवायसिद्धिरिति भावः नन्वाधारता समवाय इति पर्यवसिता सिद्धसमवाये
त्यत आह नहीति घटादावितीति सत्त्वात्· समवायस्य सत्त्वात्· तथा च समवायत
स्येवाधारतारेत्वे घटादावपि समवायरूपघटत्वाधारतासत्त्वेन तत्रापि घट

ग्रा.दी.त.प्र.
६०

त्वेऽभ्यापत्तेः समवायातिरिक्ते वाधारता स्वीकार्या । तथा च किं स मानाभावेनेति भा
वः । नन्वत्र घटत्वसमवायाभावादेव न तथा इति प्रतीत्यापत्तिरत आह एकत्र [illegible]
त्वाद् इति । तथा च समवेतमित्रिप्रतीतेः स्वरूपसंबंधविषयत्वेनोपपादयितुं शक्य
त्वात्समवायस्वीकारस्तु निर्माणः । वस्तुतस्तु अयं घट इत्यादिप्रतीतीनाम् नानात्वे स्वरूपस
त्व समवायविषयकत्वमेतिच्छेदः । समवायप्रमाण ती
वैदिविषयकत्वेनोरवाज्ञाघटेनातिरिक्ते समवायविषयकत्वमेतिच्छेदः । समवायप्रमाण
मुक्तात्मादेतदाह नवेति असंबन्धेति । अप्रमाणिकत्वमित्यर्थः । तन्निवृत्तिः अभावसिद्धेः ननु न
द्यमानोऽस्ति इति भ्रमः किं तु तस्याधिकरणस्वरूपत्वेनेवोपपत्तेरित्यत्राह
नाभावः इति प्रभाकरमतेमुपदर्शयति अत्र प्रभाकराः इति । अधिकेः अधिकरणादति
रिक्तः तत्तद्य प्रमारगहीप । प्रत्यासत्तौ विशेषणतारूपप्रत्यासत्त्यंतरकल्पनेनेत्यर्थः ह.प.
६०

रूप घटा
इदं अभावप्रतीतिविषयीभूतं । तत्तावत्तिरभावत्वावच्छिन्नः । तथा च तत्र भाविभावत्वाबुद्धिप्रसंग इति भावः ।२

[illegible] महार्थमवश्यं [illegible]
[illegible] नेत्यर्थः । यपविसयवायगृहार्थमवश्यं तत्प्रत्यासत्तेरंगीकारः । तथा च भा
हकत्वेन लब्धता तन्निवृत्ते पन्थोप्याधिकेरूपेयते तदेव स्वेऽस्त इति भावः । अभावघटेति
अभावाधिकरणेत्यर्थः । [illegible] घटस्तावच्छेदेन घटाभावाधिकरणता भूतलेऽपि
तेन तस्यैव तत्स्वरूपत्वमंगीक्रियत इति भावः । न चाभेद इति । अभेदः अभावाधिकर
णयोरभेदः । तथा च आधाराधेयभावः अनवस्थापत्तेरिति । घटाभावेऽतिरिक्त
वह्न्यभावः आत्माभावव्यतिरिक्तः कल्पनेन तथाऽनवस्थेत्यर्थः । ननु यद्धर्मविशिष्टयद्धर्मावच्छि
नयत्तान प्रतीयते तद्धर्मावच्छिन्ने तद्धर्मावच्छिन्नतिरूपिताधिकरणतानो [illegible]
[illegible] भूतले [illegible]

त.दी.न.पु. [illegible] मूलत्वमिति [illegible] मूलं [illegible]
६१ [illegible] करणतापाद्रवीकारास्य मूलं [illegible] पूर्वीति [illegible]
[illegible] इह तिविति आधेयताधिकरण[illegible] [illegible]
[illegible] स्य घटाभावस्य [illegible] प्रत्यक्षत्वे [illegible] घटनी[illegible]
[illegible] मानादि [illegible] घटभावोऽनन्त [illegible]
[illegible] घटाभाव [illegible] घटाभावे [illegible]
[illegible] अधिकरण [illegible]
[illegible] घटाभावस्य [illegible] मूले [illegible] त.प.
[illegible] घटाभाव [illegible] घटाभाव [illegible] ६०